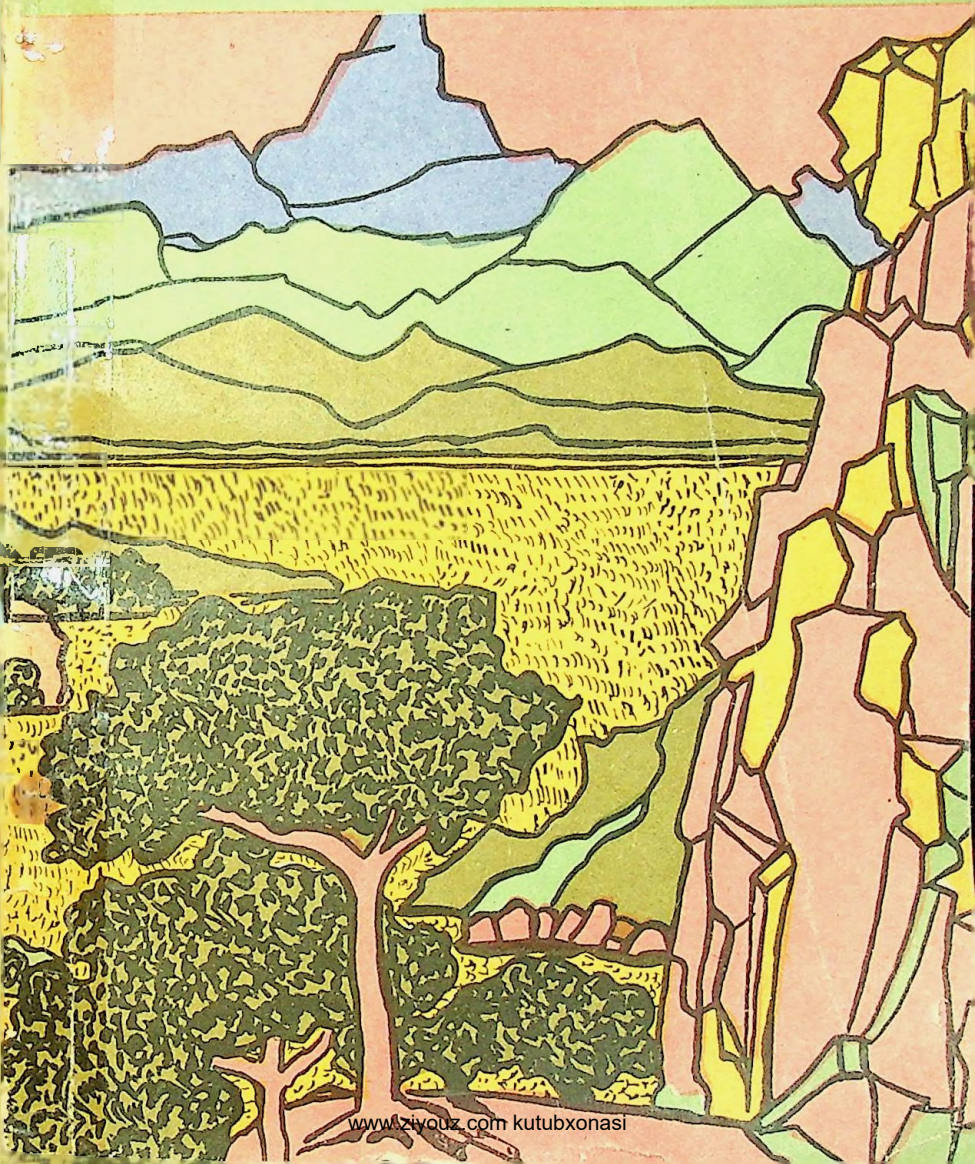

23

08

НАМ КАО

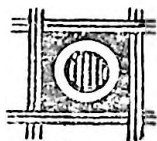
НИГОРОН

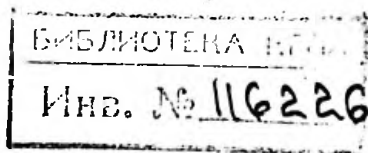
63
Нам Као

НИГОРОН

Х И К О Я
ВА
ПОВЕСТЛАР

еА

ГАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИИ
АДАБИЁТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1967

Вьетнам халқининг асл фарзанди, оташни жангчи ва галангли
ёзувчи Нам Као 1951 йил, 30 ноябрда бевақт фожiali ҳалок бўлди.

Ёзувчи жисман орадан кетган бўлса-да, фикран тирик. Чунки у
жуда кўп ўлмас асарлар ёзиб қолдирди. Қўлингиздаги тўплам
унинг ижодидан кичик бир гулдастadir.

Бу гулдаста ёзувчининг олтига ҳикоя ва икки повестидан таш-
кил топган.

Рассом

В. Ходоровский

Нам Као.

Нигорон. Повесть ва ҳикоялар.

Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

124 бет. Тиражи 15000.

Нам Као. Ожидание. (Повести и рассказы.)

И (Вьетн.)

Н23

Индекс 7—3—4

НИГОРОН

Ъеу қизининг қўлига оҳистагина елпиғич қистириб, уни каравотчадаги чақалоғи ёнига ётқизди. Кейин беш яшар ўғли Куаннинг каравотчасига ўгирилди. У қўл-оёқларини икки ёққа ташлаганича ширин уйқуда ётарди. Боши бир ёнга хиёл эгилган, гўё эшикка термилётгандек эди. Љеу ўғлининг

ёнига ўтириб, бошини ушлади. Пешонаси ҳам, сочлари ҳам нам. Она тер доналарини эҳтиётлик билан артди, шивирлаб ўғлини эркалаганча елпиғич билан елний бошлади. У аҳён-аҳёнда болалари ёнида ўтадиган мана шундай қисқа дамларнинг узоқроқ бўлишини истарди.

Љеуни уйқу босиб эснади. Хонага бамбуқ парда ораларидан майини шабада кирди. Аёл енгил тортди.

Кун бўйи у атиги бир нечтагина жўяк чопа олди холос. Чунки лаънати французлар уч марта пайдо бўлиб, ҳар гал ҳам яширинишга тўғри келди. Тинка-мадори қуриб ўзини зўр-базўр тутиб туришининг боиси ҳам шунда, бунинг ажабланарли ери йўқ. Қани энди ёта қолса-ю андек мизғиб олса! Аммо у бу фикрдан қайтди. Ахир, ётди дегунча ухлаб қолишини биларди-да. Ухламаслиги керак. Зое кетган вақт ҳиссасини чиқариши, ойдинда эшик олдидаги жўякларни чопиб қўйиши керак, негаки, кундузи французлар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Одам ёлласа, албатта, ёмон бўлмасди, лекин пулни қаердан олсин? Болаларни боқиши керак.

Љеу хаёл оғушида ўғлининг бошини силаганича бир оз жойидан қўзғалмай ўтирди, кейин иргиб ўрнидан

турди-да, керишиб, эснаб олгач, ҳовлига чиқди. Атроф сутдек ойдин. Банан дарахтлари ажойиб соя ташлаб турибди. Ой шуъласи кун бўйи силкиनावериб ҳориб қолгандек оҳиста тебранаётган йирик-йирик банан япроқлари устида йилтиллайди. Сутдек ойдин ва тун аёзи унинг уйқусини ўчирди. Лъеу шахдам юриб дарахт ёнига келди-да, мотигасини олиб, кундузи чала қолган жўякни ёна бошлади.

Гоҳ юқори кўтарилиб, гоҳ пастга тушаётган мотига ҳавода бўғиқ нидо чиқариб нам ерга қадаларди. Қўшни далалардан, диққат билан қулоқ солинса, ундан олисдан ҳам чошиқ овози эшитиларди. Қишлоқда ҳеч ким ухламас, ҳамма французлардан яшириниб чакалакзорда ўтказган вақтлари ўрнини тўлдиришга уринарди. Ҳар ким қўшнисидан ортда қолмасликка тиришарди. Ахир улар фақат ўзиникини эмас, душман билан жанг қилаётганларнинг ҳам ерлари тўғрисида қайғуришлари керак. Катта-кичик ҳаммага маълум бўлган бир ибора Лъеунинг ёдига тушди-ю, жилмайиб қўйди. «Ишлаб чиқаришни юксалтириш...» Ишлаб чиқариш! Ишлаб чиқариш! Мотиганинг ҳар бир зарбидан мана шу садо чиқаётгандек бўларди.

Ой аста-секин кўтариларди. Атроф тун оғушига чўккан, сукунатни мотига зарбларигина бузарди, холос.

Мана ой ҳам тиккага келди. Тун ярмидан ўтгач, тик этган товуш ҳам яққол эшитилади. Қаранг, бамбукзор ўрмондан ҳатто япроқнинг шитирлаши ҳам қулоққа чалинмоқда. Аммо бирин-сирин атроф ерларда иш тина бошлади. Зимдан кириб келган уйқу бутун қишлоқни ўз оғушига олди.

Лъеу уйқунинг элителишига бардош берса ҳам, кетмакет эснашдан ўзини тиёлмасди. Хатти-ҳаракатлари ҳам алланечук ноаниқлашди. Қўшни ердагилар эса ҳамон ишлашарди. Демак, дам олиш ҳақида ўйлашга ҳали вақт бор! Боласизларга енгилроқ албатта, улар кундузи французлар жуда яқинлашиб келгунга қадар ҳам ишлаб олишлари мумкин. Унинг эса бир-биридан кичик уч боласи бор. Ҳаммадан бурун ҳаракатини қилиши керак. Кундузи қанча иш битарди дейсиз? Шунинг учун кечалари жонни койитиб ишлашга тўғри келади. «Кундузи мизғиб оларман», деб Лъеу ўзига тасалли берди.

Бироқ қўшни ерларда ҳам иш тинди. Лъеунинг қўларида мадор қолмади. Вужуди эса бегонаникига ўхшаб

йзмидаи чиқди. Мотигасини араиғ кўтариб ташларди. Уйқу зўрлик билан қовоқларини қисар, тарқоқ хаёлини бир ерга йиғишга имкон бермасди.

Биргина мотиганинғ ерга урилаётган нотекис садосигина тун сукунатини бузарди. Лъеуга мадал ва далда бергудек ҳеч ким йўқ. Ёлғизлик қурсин, сиқилиб ўласан киши!

Ой қоқ тепага келди. Банан ва бамбуқ соялари қисқариб, оғир уйқу босган дарахт таналарига яқинлашди.

Лъеу чуқур уҳ тортиб, мотигасини олди-да, уйи томон қадам ташлади. Келгач, остонада бир оз ўтириб, нафасини ростлади, кейин кийимларини олиб ҳовузга кетди. Сувда ҳордиғи чиқиб, анча енгил тортди.

Қайтиб келар экан, оҳиста айтилаётган қўшиқ эшитилди:

Мапа қош ҳам қорайди, ўша кўм-кўк далада
Йиғит томон ошнқар, қиз бечора пиёда.
Елкасида обқашн, шолн боғни элтади
Жангдағи вафодорини доимо ёд этади.

Лъеу Няниннғ овозини дарров таниди. Қиз тез-тез айтиб турадиган бу ашула сўзлари Лъеуга ҳам ёд бўлиб қолганди.

Тун сукунатида янграган бу майин овоз Лъеу қалбининг туб-тубигача етиб борди. Нян, сувдан чиқиб наридан-бериб кийиниб олган дугонасини ҳовли ўртасида кўриб таажжубланди:

— Ҳали ҳам ухламадингми?

— Ҳа, ишимни ҳозиргина тугатдим.

— Яшасин ишлаб чиқариш суръатини оппириш учун курашувчи зарбдор аёллар!— деб гурур билан хитоб қилди қиз.

— Ҳай-ҳай, секинроқ ўртоқжон!— Лъеу қўли билан ишора қилди,— одамларни уйғотиб юборасан!

— Вой ўлай!— бошини ушлаб қолди қиз,— шунчалар бефаросат бўлмасам. Айтгандай, чақалоғинг йиғламаяптими, кеңалари опаси билан қолишга кўникиб қолдими?

— Ҳозир ҳамма нарсага кўникиш керак! Кўникмасанг очингдан ўласан. Дарсингдан энди қайтдингми?

— Дарс тугаганига анча бўлди, мажлисда эдим,

— Намунча шунча чўзилмаса?

— Вазанпарварлик мусобақаси программасини ишлаб чиқдик.

Нян синчковлик билан Льеуга бир қараб олгач, унинг қўлтиғидан тутди.

— Қара-я, кампир бўлибсан-қолибсан. Эринг келса сендан айнаб қолиши турган гап!— деди Нян.

Льеу кулиб юборди:

— Нимадан қўрқай. Худога шукур, учта болам бор. Турмушга чиқмаганларга қийин.

Нян уялиб кетди.

— Ол-а! Мен ҳам қўрқмайман.

Льеу меҳрибонлик билан қизга бир қараб қўйди. Нян — укасининг қаллиғи. Уларни ўзи унаштирган. Уруш бошланиб қолиб, тўйларини ўтказишолмади. Укаси Дионг урушнинг дастлабки кунларидаёқ партизанларга қўшилиб кетди, кейинроқ эса жангга...

— Эринг хат ёзиб турибдими?— деб сўради Нян Льеудан.

— Йўқ, у менга ҳеч ёзмайди.

— Шунақа ҳам тошюракми у.— деди қиз ачиниб.

Льеу жилмайиб қўйди. Нян, шунингдек бошқалар ҳам унинг эрини яхши билишмасди. Киенни ҳамма ҳурмат қиларди-ю, лекин негадир онласига яхши қарамаса керак, деб ўйлашарди.

Гап шуидаки, Киен шаҳарда узоқ яшаган, маълумки, у ердаги қизларнинг ҳаммаси саводхон, сатанг. Унга «қишлоқни хотинининг нима кераги бор» деб ўйлашарди. Аслида эса, ўз хотинини Киендек севувчилар камданкам топиладди.

Ҳаёти машаққатли бўлса ҳам, Льеу ўзини ғоят бахтиёр ҳис қиларди. Ахир эри уни севар ва ҳурматлардида. Киен ҳозиргача бирон мартаба унга қаттиқ сўз айтмаган, озор бермаганди. Льеу эри шаҳарда нима ишлар билан бандлигини яхши тушунмаса-да, уни жуда ҳурматларди. Эри нима қилмасин, Льеуга маъқул тушаверарди. Эрига ёққан нарсаларни ёқтирар, ёмон кўрган нарсасини у ҳам ёмон кўрар, бирон нарса тўғрисида у билан баҳслашмас, гапига бирон марта гап қайтармасди.

Уруш бошланганидан бир ҳафта кейин Киен шаҳардан қайтиб келди. Ҳамма вақт улфатдўст кимса, кутилмаганда ўзини дўстларидан тортди-қўйди. Ўзининг шаҳардан қайтиб келганидан уларни хабардор ҳам қилма-

ди. «Қолган саноқли кунларни иккаламиз ёлғиз ўтказайлик»,— деган эди у ўшанда хотинига. Кен узоқ сафарга отланарди. У урушнинг узоққа чўзилиши ва мусибатли бўлишини биларди. Эҳтимол, душман уларнинг қишлоқларига ҳам бостириб кирар, Лъеу болалари билан эвакуация қилинар. Агар она тупроғидан ажратгудек бўлсалар, хотини бечора болалари билан ёлғиз ўзи қандай кун кечираркин? Пули йўқ, савдо-сотиқни билмайди. Кен ана шуларни ўйлаганда, дунёдаги барча ғам-ғуссалар унинг оиласи бошига тушаётгандек бўларди. Шунга қарамай партия чақириғига лаббай демай туролмасди. Партия унинг учун ҳаётнинг муқаддас қисми, энг қутлуғ мураббий эди. У партия буйруғидан четга чиқишни ҳаёлига ҳам келтиролмасди. Мамлакат заҳматкаш қўлларга муҳтож. Бундай оғир дамларда кўп қурбонлар берилади, бунинг эса ўзи бўлмайди. Болалар ухлаб қолишди, Кен билан Лъеу бўлса шу кеча миужа қоқмай тонг оттиришди, гаплари сира тугамасди. Мана шу сўнгги кечада Лъеу эрининг унга бўлган соф муҳаббатини бутун вужуди билан ҳис қилди. У ғоят бахтиёр, айни вақтда бебахт ҳам эди. Қаердадир узоқларда гоҳ секин, гоҳ қаттиқ отишмалар қулоққа чалиниб турарди.

Лъеу эрининг ёнида ётиб, отишмаларга қулоқ соларкан, унинг ҳароратли нафасини ҳис этар, қалбида эзгу бир нафосат ўти мавж ураётгандек туюларди. Инсоннинг бахтли бўлиши учун кичкинагина нарса кифоя! Лекин шун ҳам душманининг шафқатсиз қўли тортиб олди. Ёв тинч ҳаётга раҳна солди, кишиларга жудолик, хўрлик, азоб-уқубат ва ўлим келтирди!

Лъеу эрининг доимо уқтириб келган гаплари мағзини ҳеч қачон мана шу бугунгидек чақмаганди. «Тэйларни еримиздан ҳайдаб чиқармагунимизча, бахт ҳақида оғиз очиб бўлмайди. Халқимизнинг ҳаёти итнинг ҳаётига ўхшайди».

— Эвоҳ, оғир кулфатлар бошингга тушмаса деб қўрқаман,— деганди ўшанда Кен хотинига ачиниб,— ёмон эрман мен. Шундай оғир вақтларда ёлғиз ўзингни уч бола билан ташлаб кетяпман. Хафа бўлмаяпсанми?

Лъеу ҳеч нарса демай, меҳрибонлик билан эрининг бошини силаганди. Кен бўлса сўзида давом этиб:

— Омон қолсак ғалабадан сўнг қишлоғимизга қайтамыз. Шундайми?— деганди.

Бир-бирларидан умрбод жудо бўлишлари мумкинлиги ҳақидаги фикр ҳаёлидан ўгиши билан Лъеунинг вужудини совуқ тер босиб, ҳўнграб йиғлаб юборишига сал қолганди. Лекин тишини тишига қўйиб, ўзини босганди ўшанда. Киен тўйларидан кейинги дастлабки кунлардагидек меҳрибонлик билан оҳистагина унинг қўлларидан ушлади, сўнг бир-бирларининг пинжларига тикилишиб ухлаб қолишди.

Эртасига Киен жўнаб кетди. У хайрлашаркан йиғлаб юбормаслик учун болаларига қарамасликка ҳаракат қилди. Лъеу ўзини дадил тутар, ҳазиллашар, ҳатто «қиш-ки кийимларинг шунақаям эскиб кетибдики, сени чолларга ўхшатиб қўйди!» деб эрига тегажаклик ҳам қиларди. Лекин Киенни кузатиб қўйгач, ўпкаси тўлиб кетди. Болаларни ўйнагани чиқариб юбориб, роса йиғлади.

Нян дугонасини эридан хафа бўляпти деб ўйлаб, далда беришга ошиқди:

— Эй, қўйсанг-чи! Ҳозир, албатта, енгил эмас. Тушунаман, лекин шуниси борки, мустақилликни қўлга олгач, ҳаммамиз бахтиёр бўламиз, сенинг эринг бўлса албатта катта одам бўлади...

Лъеу бош чайқади.

— Амалнинг нима кераги бор? Менинг бирдан-бир орзум уруш тугаса-ю, яна бирга бўлсак, дейман. Бирга яшасанг ҳаёт ҳам енгиллашади. Болалар ҳам ўқишлари мумкин. Сенга айтсам, эрим амалдор бўлай деб уринмайди ҳам, у дабдабасиз ҳаётни яхши кўради.

— Ғалабадан сўнг қишлоғимизда ишласа қани эди,— деди Нян,— қурилишни ҳаш-паш дегунча қотириб ташлаган бўлардик.

Дугоналар ойдин кечаларни, ёш-яланглар чақчақлашиш ва бир-бирлари билан баҳслашиш учун уларнинг ҳовлиларига йиғиладиган онларини эслай бошладилар. Киен келажакни яққол тасвирларди: «Деҳқончиллик учун қишлоқ яқинида канал очамиз. Юзларча гектар ер ҳосилдор бўлади. Йилга ўн мингларча донг¹ даромад оламиз. Картабозлик, ичкиликбозлик, муштлашиш ва сўқнишларга қатъий чек қўйилади! Ишнинг кўзини билиб ишлаймиз, ботқоқлик ерлару, қўлларни ишга соламиз. Балиқлар урчитамиз, нилуфарлар ўстирамиз, йўл чеккаларига мевали дарахтлар ўтқазамиз, пахта майдон-

¹ Донг — тахминан бир сўмнинг учдан бири.

ларини кенгайтирамиз. Қишлоғимиз қаддини ростлаб бўлиши учун сизларнинг фикрингизча қанча вақт кетади? Ўзогин билан уч йил. Йўлларга ҳам гош ётқизиш керак, илбатта. Яна иккита мактаб қурилса, алоҳида клуб ва шурустроқ кутубхона очиб, радиоприёмникни ўрнатиб қўйсак... Ана ўшанда кооперативимиз қулоч ёяди-қўяди».

Нян эриб, ҳатто лабини чўпиллатиб қўйди.

— Лаънати французлар. Уларнинг фикри ёди фақат бир нарсда — қандай қилиб бўлса ҳам, ҳиқилдоғимиздан қаттиқроқ бўғишса. Лекин қайси биримиз уларга йўйин эгиб ўтирарканмиз?

Унинг сўзларига жавоб бераётгандек ўқ товушлари ва қўл гранаталарининг портлаши эшитилди.

— Айтдим-ку! — деб қичқириб юборди Нян, — ишонавер, булар ўзимизнинг йиғитларимиз. Урушни ҳам ўндирадиган бўлиб қолишибди! Энг муҳими душман остехкомларини иложи борича кўпроқ нобуд қилиш. Ўшанда яшириниб ҳам ўтирмай, бамайлихотир ишлай-ерасан. Барибир, — сўзида давом этди Нян, — тез кунларда французларнинг қораси ўчади. Партизанлардан шитдим, ҳозир урушнинг иккинчи даври кетаётганмиш, ундан асосий мақсад — душман таянч нуқталарини йўқ қилиш.

Льеу «иккинчи давр»ни унчалик тушунмади, лекин тунга қарамай, жуда қувониб кетди. Қурашда дастлаб янги ютуқлар қўлга киритилгани ва ғалаба яқинлигини ўрағи сезиб турарди.

— Ҳозир оғир, лекин ҳеч нарсас эмас, кўнникиб қоламиз, — деди Льеу, — бу кеча душман кўп талафот кўрса керак, шундай бўлгач қасос олиш учун бу ерларда яна кўйдо бўлиши турган гап... Демак, эрталаб яна яшириниш лозим! Хўш, нимаям қиларди улар? Уйларимизни идиришадими? Ҳозир ёз, очик ҳавода ҳам кун кўриш мумкин.

Аёллар жим бўлишди, кейин Льеу секингина: «Юр, қайлилик», — деди.

— Ҳа, эртага барвақт турилади. Мени уйғотиб қўйишни унутма! Кейинги вақтда ўликдек ухлайдиган бўлиб қолдим.

Нян ёлғиз турарди. Қариндош-уруғлари ҳам йўқ. Ўзининггина бувиси бўлиб, у ҳам аллақачонлар овлоқроқ бўлиб кўчириб юборилган. Нян экинларга қараб туриш

учун қолганди. Кечаларни, олатда, Лъеуларникида ўтказиб, у билан бир-икки оғиз дардлашар, унга ёрдамлашиб турарди.

Улар уйга киришди. Деразадан тушган ой шуъласи каравот юзини ёритиб турарди. Катта қизи укасининг орқасига тиқилиб ухларди.

— Бунн қара!— астагина хитоб қилди Лъеу.— Нега энди унинг пинжига тиқилиб олдийкин? Шундай димда-я!

Нян каравотга қаради-ю, кулиб юборди:

— Уни бошқа каравотга ётқиза қолайлик.

У қизчани эҳтиётлик билан қўлига олиб, ўз ўрнига ётқизди.

— Оғирлигини қара! Кап-катта қиз бўлиб қолибди. Тўйига мени айтарсан?

— Шунақа дейишга уялмайсанми?

Лъеу энгашиб ўғлини ўпди, сўнг унинг ёнига чўзилди. Юзи эрининг кўрпа устида ётган эски кўйлагига тегди, юмшоқ, муздаккина ипак кўйлак хуш ёқиб, этини жимиллатди. Киенин кузатиб кўйгандан буён бу кўйлактан биров кеча ажралмасди у.

Лъеу кўзларини қисиб, шивирлади:

— Бечора болагинам! Онаг сени опанга ташлаб кетдимми? Онаг ёмон! Буларнинг ҳаммасига лаънати тэйлар сабабчи!

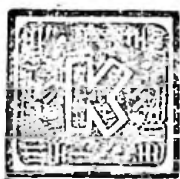
У ўғлини бағрига боса туриб, хаёлан эрининг қувончли қиёфасини тасаввур қилди...

Ғалаба куни, мустақиллик куни! Кепжатоин отасига пешвоз чиқиб югурар, отаси бўлса қараб, кўзларига ишонмасмиш.

— Наҳотки менинг ўғлим, шу кап-катта бола-я! Бунн қаранг-а, қойил!

Қадрдон қиёфа аста-секин ғойиб бўлади, фикрлар чулғанади. Лъеу ухлаб кетади.

ОЧКУЗЛИК

ампир тун бүйи ўғлини қаргаб чиқди. Ҳар гал йўқликдан ҳоли танг бўлганида марҳум ўғлини ҳам тинч қўймас — минг-минг лаънатлар ўқиб жаҳаннамга кўндаланг қиларди. Ахир, шу бола туғилди-ю, бирон маротаба тўйиб овқаг ейиш nasib бўлмади-да! «Елгон гапираётган бўлса, ер ютсин. Ўғли туғилмасданоқ бева қолди. Унинг тарбияси бир ўзининг зиммасига тушди. Қариганимда роҳатини кўрарман, касалга чалиниб, пайкалдан кетгудек бўлсам, асқатиб қолар, деган умидда белни маҳкам боғлади. Лекин мақсадига етолмади. Ўғлини ўстириб, уни эндигина вояга етказганида касалга чалинди-ю, оламдан ўтди.

Келиндан ёлчиса ҳам майли эди-я, қани энди қари қайнанасига раҳми келса. Қаерда дейсиз! Аза тугамасданоқ қаллиғ топиб олди. Бунисиям етмаганидек, қизчасини кампирга ташлаб кетди. Боласи тушмагур каттароқ бўлса ҳам майли экан — беш яшар. Шундай қилиб, саксонга кириб қолган кампир бошига неvara боқиш азоби ҳам тушиб қолди. Ипқиллаб-синқиллаб уни парвариш қила бошлади. Тинкаси қуриб, мазаси қочса ҳам бир амаллаб унга қаради, раҳми келди, ахир невараси-да. Энди умид қиладиган бошқа ҳеч кими ҳам йўқ.

Кампир неварасини етти йил боқди, кейин бадавлат бир оилага қиз қилиб берди. Эвазига олган ўн донгининг саккизи ўғлининг қабрини янгилашга сарф бўлди, унинг лошларини бошқа дурустроқ ерга кўчириш херак эди. Қолган икки донгни дастмоя қилди: эски-туски олиб со-

тадиган бўлди. Қундалик ишлаб топган бир печа су¹ билан кун кўришга тўғри келди. Бунини топиш ҳам осон иш эмас, эртадан кечгача бозор кезиш керак. Ҳаёт эмас — азоб. Унга худонинг ҳам раҳми келмайди. Утган йилни касал бўлиб ётиб қолди. Ушанда дастмоя ҳам киришиб кетди. Улиб ўлмади, лекин кучдан қолди, касаллик дармонини қуритди. Қимирлашга мадори йўқ, оёқ-қўллари қалтирайди. Утирса бир нави, турса кўзи тинади. Кечалари бели зирқираб оғрийди. Бир оз юргудек бўлса, оёқлари чалишадди. На иссиққа, на совуққа чндайди, қапдай қилиб ҳам энди бозор қилсин.

Шундайку-я, лекин бўш қоп тик турмайди-да! Эй парвардигор! Нафс бўлмаганда, ҳаёт ҳам бунчалик оғир бўлмасмиди? Бекорга биров сенга бир бурда нон бериб қўймайди. Уни ишлаб топиш керак. Кампирнинг эса жуда мазаси кетиб қолган. Илгарилари ҳеч қандай иш ундан қочиб қутулмасди, совуқни совуқ, иссиқни иссиқ демай ишларди, тиним нималигини билмасди. Энди-чи, ҳеч парсага кучи етмайди. Қариганида оқсочлик, тўғрироғи, энагалик қилишга тўғри келди: қишлоқдаги оқсоч аёллар бундан бошқа иш қилмас эдилар. Энагаликка эса, одатда, каттадан-кичик кўнаверарди, бундақа енгилгина ишни ким хоҳламайди дейсиз. Кампирни авваллари мамнуният билан энагаликка олардилар. Нима учун ҳам олишмасин. Улар ҳалол, озода бўладилар, қизлар билан кампирлар орасида ер билан осмонча фарқ бор-да. Бундан ташқари кампирлар қизларчалик фаросатсиз ҳам эмас. Кам овқатлигини айтмайсизми. Тамадди қилиб олсалар бўлгани, оч қолсалар ҳам шикоят қилишмайди. Тили бийрон қизларнинг кўнглидагидек иш қилмай туринг-чи, бутун қишлоққа ёйиб, шармандангизни чиқаришади. Лекин кампирларнинг ёмон томонлари ҳам бор, уларни энага қилиб олганлар кейин пушаймон бўлишади. Ҳар ҳолда, қизлардан олиш маъқул. Бу чувриндиларнинг сочлари қирқилган. Жаҳлингини чиқарса, бир-икки тарсаки тушириб, аччиғингдан тушасан. Қишлоқда ҳеч ким «хўрлаптилар» деб жар солмайди ҳам. Мункиллаган кампирдан қанчалик жаҳлинг чиқмасин, жонинг ҳалқумингга келса ҳам, қўл кўтариб бўлсан. Лоақал авра-астарини ағдариб сўка олмайсан ҳам. Иккита нордон сўз қилгудек бўлсанг, сени кўрсликда айб-

¹ Су — донгнинг юздан бири.

лашади. Бундан ташқари, кампирларнинг зохни ҳам паст бўлади, ҳамма нарсани унутгани унутган. Оёгини зўрға судрайди. Юрса, қоқилади, кўрларга ўхшаб дуч келган нарсага таянади. Ҳатто овқатини оғзига тўғри оборо олмайди — қўли қалтирайди. Гуруч таомин сочадди; қайла олса, тўкмасдан иложи йўқ, патнусдаги нарсаларни чайқатиб айқи-тайқисини чиқаради; қўлидаги болага ҳам яхши қаролмай абгор қилади. Игна кўзидек ердан шамол кирса ёки ҳаво салгини исиб кетгудек бўлсаям, дарров касал бўлади-қолади: тун бўйи алаҳлайди, войвойлайди, инграйди, худога нола қилади. Баъзан эса овози борича бақиради ёки ўглини чақиради. Уйдагиларнинг уйқусини бузади. Бунга қандай ҳам чидаб бўлади. Мана шунинг учун ҳам кўплар бунақанги кампирлардан қутулгудек бўлсалар бошлари кўкка егади. Бир йил ўтар-ўтмас бизнинг кампир ҳам беш-олти хонадонни кўрди.

Бир хонадондан иккинчисига ўтган сайин хизмат ҳақи ҳам камая борди. Тўғри, у ҳамма ерда ҳам тайёрига баковул бўлди. Биринчи хонадонда кампир ойнага бир донг оларди. Иккинчисида беш хао, учинчисида йилига тўрт донг, кейинроқ икки донг, ниҳоят бир су ҳам олмайдиган бўлди, қорнига ишлади, мана шунда ҳам уни оилада сиғиштириш учун чексиз сабру тоқат керак эди. Бир кун хўжайин кампирни икки кўза сув олиб келишга буюрди. У фақат бир кўза сув кўтара олишлигини айтди. Шунақа кампир кимга ёқади дейсиз? Шунда ҳам хўжайин ўзини босди, лом-мим демади, лекин иш шу билан тинчимади. Кампир кўприкдан эгилиб, кўзага сув тўлдирди ва энди уйга қайтмоқчи бўлиб турганида, шима ҳам бўлди-ю, гурсиллаб йиқилиб тушди. Кўза синди, қўли лат еди. Войвойлаган овозини эшитган хўжайин келиб уни уйга олиб кетди. Бекорга бировга ким бир бурда нон беради дейсиз? Унинг нафси балосига ўрада ортиқча гуруч борми? Шу кунгёқ хўжайин йнғиб қўйган беш хаони қўлига тутқазиб, кампирнинг кавушини тўғрилаб қўйди. Ушандан буён уч ойдан ортиқ вақт ўтди.

Мана шу вақтлар ичи кампир оқшоқ унидан қилинган чалпак билан кун кўрди. Эртадан кечгача ейдигани учта чалпак. Кейинчалик бунга ҳам пул қолмади, сотишга ҳеч нарсаси йўқ. Энди у ҳар куни бозорга бориб, тилланчилик қилиб келадиган бўлди. Лекин садақани ҳам ҳадеб беришавермайди-да. Раҳм-шафқатнинг ҳам чеки

бор. Сўнгги бир неча кушлар ичи кампир туз тотимади — оч қолди. Шунинг учун ҳам у бугун яна ўғлини қарғадди. Тун бўйи вайсаб чиқди, кўз ёши тўкди. Тонгга яқин жуда қолдан тойди, энди йиғлашга ҳам мадори қолмади. Бўй-рага мук тушганича хаёл суриб кетди. Қорни очнинг фикри равон бўлади, дейдилар. Бу тўғри бўлса керак. Кампирнинг хаёлига бир фикр келди. У ўрнидан туриб ташқарига чиқди.

* * *

Кампир бир оз йўл юрди, лекин дармонсизликдан ўтириб қолди. Юраги ўйнади, қулоғи шанғиллади, кўз олди қоронғилашди, бутун бадани увушди. Анчагача қимирламай ўтирди. Бир оз ўзига келгач яна йўлга тушди. Беш ёки олти маротаба тўхтаб дам олди ва ниҳоят чошгоҳга яқин қишлоқ оқсоқоли муовинининг хотини — неварасини «тарбия»га олган Тху хоним истиқомат қиладиган кўча муюлишига аранг етиб келди. У неварасини ёшличиданоқ «тарбия қилишга берилган қиз» дейишга одатланиб қолган эди. Кампирнинг ҳамма меҳнати, орзу-ҳаваслари ўғли билан кўмилиб кетган. Фарзанди дунёнинг ҳамма ғам-ташвишидан қутулганди, у бебахт она-сидек аччиқ ҳаёт чангалида инграмасди, йўқчилик азобини тортмасди. Кампирнинг ўғлига ҳаваси келди. У катта дарахт қад кўтарган муюлишга етганида сўнгги маротаба нафасини ростлаб олишга қарор қилди. Жаноб Тхулар ҳовлисигача яна икки хонадонни босиб ўтиш керак эди. Шу ерга ўтириб, дарахтга суянди. Бирор тасини чақирини керак, лекин унинг заиф товушини ким ҳам эшитади. Қаттиқроқ чақиринишга эса мажоли йўқ. Шунинг учун ҳам қулоғи шанғиллай бошлаган эди-да. Ҳа, айтгандай, бу ёғи ҳам бор, бадавлат хонадонларнинг итлари ҳам ниҳоятда қопогон бўлади. Тху хонимлар ҳовлисида ҳам боқувда ётган иккита кўппак бор. Уларни ахталашганларида жароҳатларига шиша кукунни сеппишганди. Жароҳатлари битиб кетган бўлса ҳам, лекин шиша кукун доим зирқиратиб туради. Шунинг учун ҳам улар ҳар вақт қутуриб приллашади, бирор кимсага кўзи тушиб қолгудек бўлса, илигини узиб олгудек унга ташланишади. Ё парвардигор! Бу итлар йиртқич ҳайвоннинг ўзгинаси-я! Буларни эслагудек бўлса, кампирнинг юраги орзиқиб кетарди. Биринчи сафар, қизни олиб келганида нотаниш бир аёл уйдан таёқ кўтариб чиқиб,

уларни ҳайдаб солган эди. Буларни тинчитиб бўладими! Таёқ яна ҳам қутуртиради, ўзларини у ёқ-бу ёққа уриб сапчишади, қўйиб юборса кампирни бурдалаб ташлагу-дек. Юнгларини ҳурпайтириб кампир билан қизга қараб толпинишаркан, наштаддек тишларини, такиллатганла-рича, даҳшат, солиб ириллашар, орқа оёқларида тик туришарди. Ёғоч панжарани ғажиб, уни бу бегона меҳмонлар устига қулатгудек бир шиддат билан силкитишарди. Кампирнинг қўл-оёғида жон қолмаганди. Қиз бу-висининг, бувиси эса оқсоч аёлнинг пинжигига тиқилганди. Оқсоч бўлса қарғай-қарғай қўлидаги таёғини силкитар-ди. Нима бўлди-ю, итлардан бири панжарадан чиқиб кетди. Кампирнинг оёғини узиб олай деганида, оқсоч уни таёқ билан уриб юборди. Ушанда ҳам кўппакнинг ўткир тишлари унинг қоқ суяк оёғини шилиб ўтганди. Эсласа юраги орқага тортиб кетарди. Дарвоза яқинида бақириб бўладими? Итларнинг қулоғи динг, оёғи тез. Уридан турдими, вассалом. Мана шунинг учун ҳам кампир шу ерда сабр қилишга қарор қилди: эҳтимол, невараси бола етаклаб чиқиб қолар, уйдагилардан биронтаси иш билан у ёқ-бу ёққа борадиган бўлиб қолса ҳам ажаб эмас. Бирор кимсанинг Тху хоним ҳузурига меҳмон бўлиб келиши ҳам мумкин, ўшанда уларга эргашиб киради... У нима қилсам экан, деб ҳар томонлама ўйлаб ўтирарди-ю, фақат бир нарса, у ҳам бўлса, Тху хонимнинг уйдан чиқиб келиши ёки бўлмаса бирор жойдан қайтиб қолишини ўйламасди. Шундай бўлди ҳам, Тху хоним бозордан қайтиб қолди. Кампирга кўзи тушиши билан гадей бўлса керак, деб ўйлаб қовоқ-тумшугини осди:

— Ким бу ялпайиб ўтирган? Ҳа, итлар қани? Бир мириқиб ғажижсин. Қўрқмай ўтиришини қаранг!

Кампир бошини кўтариб, хушомадгўйлик билан илжайди:

— Вой, вой марҳаматли бекам, бозордан келяптиларми?..

Тху хоним қон тўлган кўзларини чақчайтирганича кампирга тикилди. Таниди-ю, лекин вазоҳатидан уни кўрай деб кўзи учиб турмаганлиги сезилиб турарди. Судралиб келишидан илинжи нима экан? Пул тилаб келган бўлса керак-да? Кампир энди қўли билан тиззасига суяниб инқиллаб-синқиллаб ўридан туриб олган эди.

— Қаерга кетяпсан?— деб сўради Тху хоним.

Кампир сўзини нимадан бошлашини билмай, каловланиб яна илқиллади. Баъзи бир кимсалар ух тортишга одатланиб қолганларидек, кампир ҳам вақт-бевақт илқиллашга ўрганиб қолганди.

— Марҳаматли бекам, мен хокисорингиз неварамни кўрсам, у билан бир-икки оғиз гаплашсам, деб келган эдим. Уни кўрмаганимга ҳам анча бўлиб қолди, соғиндим.

— Гапини кўринг! Соғинганимни, гаплашармиш! Бу гапга ўлайми-ю, куяйми! Қизинг хизматини қилсин, сен билан сафсата сотишга вақти йўқ. Унга ташлаб қўйган овқат борми. Хоҳласанг, «дастмоянг»ни ҳозирнинг ўзидаёқ олиб кетишинг мумкин! Едир, ичир. Бир ойми, бир йилми — истаганингча олдингга олиб тур, сўнг кўнглингга текканда қайтариб олиб келарсан. Осилиб олмайман. Балки сен, набиранг келиши билан Тху хонимининг бошига бахт қуши қўнди-ю, олтин умушларга кўмилиб кетди, деб ўйлаётгандирсан ҳали?

Тху хонимининг бундай сўзларини тўкиб солишидан мақсади кампирни пул сўраш илнжидан қайтариш эди. Бека ойимнинг тўраларча қилган бундай дағдағасидан қора терга тушган кампир устидан совуқ сув қуйилгандек лом-мин деёлмай, шол хирмонидан қўлга тушган ўғридек гуноҳқорона бош эгиб қолди. Бека бўлса мийнигида кулиб қўйди, сўнг кеккайганича сўзида давом этди:

— Топган эрмагини кўринг! Зумрашаси бу ерга келганида бамисоли қуруқ чўп эди; исқирт, зувриндилиги ундан ошиб тушарди. Ушанда у билан бирон кимсанинг гаплашмоқчи бўлгани сира ҳам ёдимда йўқ! Мана энди унинг қорни тўйиб афти ангори ўнгланиб, рангига қон югуриб қолди-да, уни эслаб бу даргоҳга бурунларини суқадиган бўлиб қолибдилар. Қара-я, қандай қиммаг-баҳо матах! Ахир сенга айтяпман-ку осилиб олмайман деб! Кераги ҳам йўқ! Унингсиз куним ўтмай қолармиди. Бошқа бировга бериб ўша хонадоннинг ювиндисини тама қилиш илнжида бўлсанг, истаганингга бер! Кимга ҳам керак! Пулни чўзиб қўй, пулни!

Кампир кўзига ёш олди. Энди бу кўргилиги бормиди, бу нарсалар унинг хотир-хаёлига ҳам келмаганди! Ниҳоят, ўкинч тўла бир ибo билан сўз бошлади:

— Шафқат қилинг, хоним, сўзларингиз дилимни қанчалик вайрон қилганини билсангиз эди. Парвардигор менга шунча йил умр берибди, наҳотки энди қаригапим-

да ёлгон гапирсам? Яратганинг ўзи гувоҳ, агар мен беиба кимса бўлсаму, қизнинг бошини айлаштириб, уни бошқа бировга беришни хаёлимга келтирган бўлсам, мана шу турган еримда тил тортмай ўлай! Сиздан илтижо қиламан, ижозат беринг, ҳеч бўлмаса неварамнинг дийдорини кўрай, ҳол-аҳвол сўрай. Сочимнинг оқини ҳурмат қилинг, беш кунглигим борми, йўқми, рад этманг.

— Сен билан лақиллашгани вақтим йўқ. Топган эрмагини кўринг! Ҳа, майли, келинга келибсан, энди қоринингни тўйдириб қўяй, лекин биллиб қўй, бундан кейин меннинг уйим сенга оғиз-бурун ўпишадиган жой эмас. Мен уйимни от бозори қилиб қўймайман. Ўғлимиз ҳозир Ханойда ўқияпти, мен ҳам кун ўтмай олдига югуришим, жамолига термилишим керак эканда. а! Йўқ, бировнинг қўлига келдим, иш қилсин... Тавба, шунақа ҳам бўладими, гаплашармиш!

Тху хоним гапирганда ҳар вақт лабини чўпиллатиб гапирарди.

* * *

Кампирни кўриб, қизнинг қувончи кўкка етди: у ҳам кулар, ҳам йиғларди. Лекин беканинг ғазабнок назари унинг қалб тўлқинларига эрк бермасди. Бувисини ҳатто яна бир мартаба қучишга ҳам журъат етолмасди, ниҳоят бошини эгиб:

— Бувижон, нимага келдингиз!— деб оҳистагина сўради.

— Бекамдан қорнимни тўйдириб қўйишни илтимос қилиш учун келдим-да! Ҳаддан ташқари очиқдим.

Кампир ҳазиломуз бир оҳангда гапирди. Лекин, сир эмаски, ҳар қандай ҳазил ҳам ҳақиқатдан холи бўлмайди. Кампирнинг ҳазили эса ҳақиқатнинг айнан ўзи эди. Невараси бека боласини қўлидан етаклаганича кампирни ён томондаги бостирма томон бошлади, у ерда уларни ҳеч ким кўрмасди.

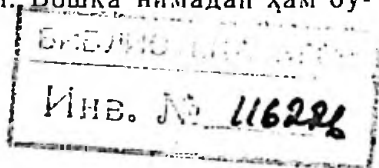
— Нимага келдингиз, бувижон!

— Қорин тўйдириш учун деяпман-ку сенга!

Қиз бунга ишонмади, лекин ортиқча сўрамади ҳам. Бирмунча вақт сукут билан кампирга тикилиб қолди...

— Бувижон, мунча озиб кетибсиз! Нима учун шунчалик оздингиз?

— Очликдан-да, бўталоғим. Бошқа нимадан ҳам бўларди?

— Ҳозир кимникида турибсиз?

— Ҳеч кимникида.

— Яна олди-сотди билан банддирсиз, шундайми?

— Булинг учун менда пул қани? Бўлганда ҳам, бундан нима фойда? Илгаригидек кучим ҳам йўқ.

— Нима еяпсиз?

— Ҳеч парса емаяпман. Сабр қилиб юрибман!

Улар бир-бирлари билан уч-тўрт оғиз сўзлашганлари ҳам йўқ эдики, беканинг чинқироқ овози эшитилди:

— Бола билан қаерга гумдон бўлдийкан?

Қиз тезлик билан болани ерга қўйиб:

— Бувижон, бирпасга болани олиб туринг,— деди.

У тасмасини ечди, кўйлак лифини ечиб, ичидан бир неча чақа солинган кичкинагина ҳамён олди. Уни кафтига қоқиб, тушган икки су чақани кампирга узатди.

— Мана олинг, чалпак олиб енг. Энди яхшиси тезроқ кета қолинг.

— Қаерга гумдон бўлди бу зумраша?— яна беканинг овози келди,— болани бу ёққа олиб кел, у ёқ-бу ёқни супуриб, овқатга жой ҳозирла!

— Хўп бўлади.

Қиз болани кампирнинг қўлидан юлқиб олиб, чопганича кетди. Кампир ҳам унинг кетидан эргашди, ахир у итлардан юрак олдириб қўйган эди-да.

— Нега энди унга дум бўлиб қолдинг!— деб бека шағиллади жиғибийрони чиқиб,— ўтир, овқатга чақиргунча қимирламай ўтир. Гурбат!

— Хўп, шундай қилай,— деб иккиллади кампир.

Кампир кўрсатилган бир хонага кириб, бурчакка оҳиштагина ўтирди. Қиз бўлса, Тху хоним унинг қўлидан болани олиши биланоқ пастга ёзиллади ва бир дақиқа ўтар-ўтмас у ердан идиш-товоқ овози эшитилди.

— Пастга туш, ўша ерда қорнингни тўйдиришиб қўяди,— бека кампирга шағиллаб, боласини кўтарганича олдинга ўтиб кетди. Сезилар-сезилмас қулоққа чалинаётган дастгоҳ товуши тинди. Кампир ҳужрага кирганида беканинг ўз ва асранди қизлари катта ёғоч баркаш атрофида гир айланиб ўтиришаркан, гўё мусобақалашаётгандек ҳаммалари ҳам шоша-пиша косаларини тўлдиришарди — бири қайнатилган гуручдан олаётган бўлса, иккинчиси зиравор, учинчиси эса балиқ қайласидан қуярди.

Бутун хонадон мана шу баркаш атрофига тўплан-

ганди. Кампир мулозимат кутмасданоқ, неварасининг ёнига — овқатга яқинроқ жойга ўтирди. Қалтираган қўллари билан чўкани олиб, товоқдаги овқатни титкилай бошлади. Тху хонимнинг жиғибийрони чиқиб, қўлидан чўкани тортиб олишдан ўзини зўр-базўр тийди. Бундай жаҳолатдан нафратланаётганини бутун қиёфаси билан ифодалаш ниятида жирканиб лабларини бурди, қовоқ-тумшугини осди. Бу ҳол кампир неварасини шунақаям уялтирдикки, ер ёрилмади-ю, у кириб кетмади. Кампирдан жаҳли чиқди: ахир, нега айтганини қилмади — кетмади.

Бека гуруч солинган косасини қўлига олиб, жимгина овқатлана бошлади. Бу одат тусига кириб қолган ишора эди. Қизлар ҳам буйруқ олгандек, косаларига ёпишдилар. Тез-тез ейиш керак, акс ҳолда бека таъбингини шунақа ҳам тирриқ қиладики, ўла-ўлгуинингча унутмайсан! Косани гуруч-пуручи билан юзга улоқтирган вақтлар ҳам бўлган. Кампир ҳайрон бўлиб, атрофга аламлилади. «Сўнг у ҳам косасини қўлга олди.

— Марҳамат қилсинлар, бекам...

Кампир оғиз очиб ҳам эдикки, беканинг энсаси қотганидан, юзлари бурушиб кетди.

— Жимгина овқатингизни есангиз-чи! Мулозиматга бало борми!— деб ўшқирди. Ҳеч ким чурқ этмади. Ҳаммаси ҳам овқат билан овора, чўкаларнинг юқоридан пастга ҳаракатигина кўзга ташланади. Албатта, кампир қизлар билан тенглаша олмасди, чўкасига олган зираворини ўртадаги қайлага ботириш учун қулай пайт тополмасди. Қўли қалтирарди. Мана энди қайлани баркашга оқизиб юборди. Тху хонимнинг юзлари бурушиб кетди.

— Қайладан бирор идишга қуйиб, олдига қўйиб қўйинглар.

Қизлардан бири бека амрини шу ойдаёқ ўрнига қўйди. Энди кампирга анча қулай бўлганди, унга чўзилиб ўтирмасди. Лекин у косасига гуручдан иккинчи бор солишга улгурмасданоқ, бека ўзиникини бўшатиб, чўкасини олдига қўйди. Бошқалар ҳам дарҳол шундай қилдилар. Қизларнинг ҳар бири, одатда, уч косачадан ортиқ гуруч емасди. Уларнинг апил-тапил ҳаракатлари иложи борица кўпроқ еб қолиш ниятида эканлигидан далолат бериб турарди. Кампир бўлса умр бўйи қашшоқликда кун кўрганлигидан, гуручга сароб ва пулга муҳтожлик

нималигини билмайдиган бой хонадонларнинг тартиб-интизомини қаердан билсин. Уларнинг қандай овқатла-нишларини туш кўрибдими? Ҳа, шуиниси ҳам борки, кам-пир, бойлар «оз есалар ҳам соз ейдилар», деб ўйлаб юрарди. Қорин тўқнинг қорин оч билан нима иши бор? Тўқ киши қанча овқат ҳам ейди дейсиз? Очга қанча бер-санг ҳам озлик қилади. Мана шунинг учун ҳам кампир кавшанишдан тўхтамади. Ахир, умрида бирои маротаба бўлса ҳам тўйиб олсин-да. Меҳмон еса ҳам, емаса ҳам, бари бир еб кетдига чиқади. Шундай экан, ийманиб ўтиришга на ҳожат? Кампир бамайлихотир овқатни ту-пираверди. Невараси уялиб кетди. У бўлса парвойи фа-лак, допланаётган товукдек бўйнини чўзиб, кўзларини чақчайтирганича шоша-пиша бир печа гуруч қирмочини ютди.

— Олиб е, яна егин, чироғим. Декчада гуруч қолиб кетяпти. Косангни бер, солиб берай.

— У билан ишингиз бўлмасин! Бошқа емайди!— деб ўшқирди бека.— Ўзингиз қорингизга сиққанича еяве-ринг!

Хонимнинг шамаси кампирга энди бориб етганди. Ҳамма аллақачоноқ ўрнидан туриб кетган. Хонтахта ол-дида бека билан ўзигина қолганди. Бека уни еб юбор-гудек назар билан кузатиб туриш учун атайлаб қолганди. Кампирнинг нафси сира ором олмасди. Азбаройи ху-до, декчада гуруч бўла туриб қўл артгиси келмаётганди-да! Ахир бировиникига меҳмон бўлиб боришдан мақсад истаганича еб-ичиш демакдир! У энди ҳеч нарсага эъти-бор бермай кавшанаверди. Гуручни тамом қилди-ю, наф-си ҳам ором олгандек бўлди, лекин декчанинг ости би-лан чеккаларида яна бир оз қолди. Исрофгарчиликнинг нима кераги бор! Кампир декчани тиззасига олиб, қир-мочларга суқланганича неварасига:

— Яна озгина қолипти, бари бир қотиб ҳам қолади. Ташлаб юборгандан кўра сенга қириб бера қолай, хўп-ми,— деди.

Тху хонимнинг ғазаби қайнаб, жони ҳиқилдоғига келди.

— Қотса қотиб ўлсин! Егингиз келаётган бўлса, ўзингиз енг, уни зўрламанг. Ҳаммалари тўйишди! Тушун-дингизми! Қорин ёрилгунча ейиш керакми?

Ҳа, майли, ейишмаса ейишмай қўя қолишсин, ўзи еб қўя қолади. Кампир декчадан нари-бери қирмочни қириб

олди ва унга қайла қўнди. Мана бунишни ҳам пок-
нокиза туширди. Худога шукур! Энди гўйди. Жуда ҳам
тўйди. Қорини шишиб, ҳансираб қолди, белбоғини бўша
тишга гўғри келди. Бугун вужудини тер босди. Деворга
суяниб бир оз нафасини ростлади. Қани энди бир чўзи-
либ олинсинг иложи бўлса! Уйдагилар масхаралашади-
да. Ўзини зўр-базўр тутиб турингга ҳаракат қилди. Ё
парвардигор! Қариллик, беқувватлик ҳам қурсин. Ема-
санг дармонинг қурийди, есанг лоҳас бўласан.

* * *

Кампир кулбасига кечга яқин бир амаллаб етиб ол-
ди. «Кечроқ кетарман, шундай жазирама иссиқда йўл
юрнш осонми», деб у жойроқ отланганди. Аммо гапининг
очигини айтганда, уни овқат босди. Ўрнидан қўзғалишга
ҳоли келмади. Шунча овқат устига озмунча сув ичдимми!
Ўшанда ҳам чанқоғи босилмади, юраги борган сари ўр-
танарди. Қорини эса гуп бўлиб шишиб кетаверди. Кеча-
си билан у ёнидан бу ёнига ағанаб тўлганиб чиқди, миж-
жа қоқмади. Қулдураб, шўлқиллаган қоринини силаб
қийналди. Нафаси сиқилиб, ҳарсиллади. Ярим кечага
бориб оғриқ бошланди. Кейин санчиқ турди, қайт қила
бошлади. Ё парвардигор! Ёқмаган парсани нимага ҳам
еди! Кўз олди қоронғилашди. Ичига гўё ўт тушгандек,
томоғидан қил ўтмади. Роппа-роса ярим ой мана шун-
дай азоб чекди. Тунини кунга, кунни тунга улади. Хуллас,
шу азоб уни олиб кетди.

Воқеани эшитган Тху хоним ҳамма қизларига қайта-
қайта уқтирди:

— Кўрдингизми, очкўзлик мана нимага олиб келади!
Кампир воқеаси сизларга мактаб бўлсин. Оч қолсанг
ўлмайсан, кўп еб қўйсанг-чи, тўппа-тўғри у дунёга раво-
на бўласан. Буни ўнг қулоқ, сўл қулоғинглар билан эши-
тиб олинглар.

БИР ЖУФТ ЧҮЧҚА СОНИ

аажжуб, исм ҳам шунақа бўладими. Ипсон фарзандига Кео, Кот ё Ха, ёки... ҳеч бўлмаганда Донг деб исм қўйиш қийинимди. Йўқ, унга Чат Ван Доан деб исм қўйишди. Исм эмас, нах замбарак наъраси. Қулоқни баганг келтиради.

Башараси ҳам совуқ, маймоқлигини айтмайсизми. Ёноқлари қўрқинчли бир қиёфада туртиб чиққан, ич-ичига ботиб кетган юзлари ёноқларини яна ҳам бўрттириб кўрсатарди. Қўшалоқ қўтос шохидек каттагина қора ярим ой ҳосил қилган, гоҳ чимирилиб, гоҳ тин олувчи мўйлови устида пастга тарвақайлаб кетган бурни опичиб ётарди. Лабларини туртиб чиққан қинғир-қий-шиқ тишлари тўғри келган ерни узиб олишга шай турган итларнинг тишини эслатарди. Булар ҳам майли-я, бу-нинг учун уни айбсотиш ўринсиз. Қим билади дейсиз, эҳтимол, доя сабабчи бўлгандир. Лекин кўзлари ҳам хунук эди-да, ахир киши қалби унинг кўзида акс этади. Кичкина ва қисик кўзлари дам-бадам пирпираб, маккорона ялтираган ҳолда атрофга жавдирар экан, гўё кишилардан куларди, улар одамларга нисбатан шундай ҳасад билан тўлган эдики, бундан атрофдаги бирон кимса мустасно қолмасди. У ё тап тортмай юзингизга тикилиб турар, ё истеҳзоли нигоҳ ташларди. Унинг бу қарашида айтгани айтган, дегани деган тўраларга хос кибру ҳаво бор эди. Бу кўзларга тик қарашнинг ўзи аянчли эди. Худодо ҳаққи, аянчли эди!

Чат Ван Доаннинг соч қўйиши ҳам бошқаларникидан

фарқ қиларди. Фаройиб мода! У бундай соч қўйишни «олдидан прогресс, ортидан бонза» деб атарди. Бир неча узун ўрим соч пешонасидан тепа томонга тараб қўйилганди. Бутунлай қириб ташланган орқа томони эса боийининг¹ думалоқ мевасини эслатарди. Кайфи чоғ пайтларда «озодлик учун» деб гап бошларди тилини тақиллатиб. Авзойи бузуқ ҳолларда эса мутлақо бундай қилмасди. Ўзи ҳақида сўз очишни умуман ёқтирмасди. Майли, у ҳақда нима дейишса деяверишсин — билганидан қолмайди, ўзини оқлаб ўтиришга на ҳожат? '

Чат Ван Доаннинг эйиш-ичиши, кийиниши ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Бу ҳақда гапи чўзмасак ҳам бўлади. Ҳар ким ўз уйида хоҳлаганича ейди, ичади. Қўйиқўйиши ўз ҳолича, мен ўз ҳолимча. Ҳаммамизнинг ҳам ўз кулбамиз бор, у ерда жонинг ором олади, бу эса ҳаётни енгиллаштирувчи шунчаки бир нарса, холос. Киши уйида истаганини қилиши мумкин, бошқалар билан иши нима? Лекин кўчага чиқдингми, эркингдан ажрайсан. Ҳар ким дурустроқ кийинишга уринади. Бунинг у, асосан, ўзи учун эмас, бошқалар учун қилади. Ҳа, бошқалар учун. Бирор арзимаган нарсада бўлса ҳам, ўзгалар кўнглини топишга интилмаган бирор кимсани кўрсатинг-чи. Борди-ю, киши бошқаларга илтифот қилиш ниятида бўлса, дангал айтиш керакки, бунинг ҳеч қандай ёмонлиги йўқ. Тўғри, Чат Ван Доан бундайлардан эмасди. Борди-ю, унинг кийиниши устида сўз очилиб қолса, дафъатан кишининг ҳаёлига қиш келарди. Чунки қишда кўплар дуч келганини кияверадилар. Кўркамликдан кўра кўпроқ иссиқни кўзлайдилар-да. Доан айнан мана шулар тоифасига кирарди. Қиш бўйи мағор босган кул ранг пальтоси эғнидан тушмасди. Бу пальтоси у Европада аскарликда юрган вақтларида сотиб олган ва ўшанда унга ўттиз етти франк тўлаган эди. Арзийдиган мол. Ҳисоблаб кўрилса ўшандан бери роса ўттиз йил ўтибди. Астари аллақачонлар илма-тешик бўлиб кетган, авраси бус-бутун. Иситиши ҳам чакки эмас, у ўнта иссиқ кўйлақдан афзалроқ. Чат Ван Доан бу пальтоси кечаю кундуз эғнидан туширмас: ейиш-ичишида ҳам, ётганида ҳам, сайру томошада ҳам, ҳатто иш вақтида ҳам уни ечмасди. Ҳаммага отнинг қашқасидек таниш бўлиб қолган бу пальтода тугма асари йўқ эди. Шунинг учун ҳам унинг ҳар икки

¹ Б о й — йирик мевали цитрус дарахти.

Барига бир жуфт эшкакни эслатувчи беўхшовгина боғич
чатиб қўйилган бўлиб, далада қўш ҳайдаб юрган вақт-
ларида орқасига тортиб боғлаб олар эди. Унинг пишиқ-
лигини айтмайсизми, кўриниши ҳам чакки эмас, росмана
тасмадан ҳеч камчилиқ жойи йўқ. Бекорчиликда ёки
динга¹ кетаётганида боғичини ечиб қўяркан, улар паль-
тосининг беўхшов этаклари орасида осилиб гурарди. «Бу
қиш вақтида кийиладиган пальто» дейишга ким журъат
эта олади? Шундай дегучилар бўлса, аравасини торта-
версин.

* * *

Нуроний чолу кампирларнинг ҳикоя қилишларига
ишониш мумкин бўлса, Чат Ван Доан ишлаб топган пу-
лни ичкиликка сарф қилган тентакроқ бир балиқчи чол-
нинг ўғли экан. Чолнинг умр йўлдоши бевақт оламдан
ўтиб, ундан бир ўғил қолган. Ўғилча отага тортиб, каг-
та бўлгач, у ҳам балиқчи бўлади, ичкиликка муккасидан
кегади. Ота-бола дарё лабидаги чайлада яшашарди. Кеч-
қурунлари чайла олдидан ўтилса, ҳар вақт телбаларча
қийқиригу, аҳмоқона қаҳқаҳаларни эшитиш мумкин эди,
демак, уларнинг кайфи тарақ. Маст одам одатда ҳамма
ғам-ғуссасини унутади ва ўзини чексиз бахтиёр ҳис қи-
лади.

Лекин совуқ қиш кечаларининг бирида чол нимаям
бўлгану, дарёга йиқилиб чўкиб кетган. Бу ернинг оқими
жуда тез эди. Ўшардан буён дарё қирғоғидаги чайла
жимжит бўлиб қолган: ҳайқириқлар ҳам, қаҳқаҳалар
ҳам барҳам топган. Ўғил буларни қўмсади...

Қишлоқни ташлаб, боши оққан томонга жўнаб кетди.
Вьетнамни бошдан-оёқ кезиб чиқди.

Қалин ўрмонлар, баланд тоғлар ҳам унинг йўлини тў-
солмади. Лаос ва Камбоджада бўлди: Сиёмгача борди.
Буларнинг ҳаммаси яқин ўлкалар-ку — қўл узатса ета-
ди. У бўлса узоқ-узоқларга сафар қилиш орзусида эди.
Шунинг учун ҳам кунлардан бир кун у аскарликка ёзил-
ди-да, пилотка кийиб, Европага жўнаб кетди. Бу воқеа
1914 йили бўлган эди.

Уруш тамом бўлгач, Доанни пароходда уйига жўнат-
дилар. У аввалгидек соппа-соғ эди. На бомба, на ўқ уни
жароҳатлай олмади. Бир вақт ўртоғи унга Тан сулоласи

¹ Динъ — жамоа уйи.

даврида яшаган Чинн Знао Ким ҳақида ҳикоя қилганлики. Ана ўша Чинн Знао Ким довиорак, қўрс йингит бўлиб. Бир неча маротаба ўлим билан тўқнашган, лекин ҳар гал ҳам ўлимни даф этган экан. Доан ўртоғидан буни эшитгач, ўзини ўша баҳодирга айнан ўхшаш билиб, мийиғида шулиб қўйди. Унга ҳам ўлим бас келолмасов. У ўзининг бахт юлдузига ишонч ҳосил қила бошлади. Ҳақиқатан ҳам, тақдиридан шикоят қилишга ўрни йўқ: оламни сув босса тўпиғига чиқмайди. Бошқалар билан иши нима.

Доан ёнида қаллиғ, ҳамёнида юз-юз танга (ўша вақтда бу катта маблағ ҳисобланарди) ва чексиз кибру ҳаво билан қишлоққа қайтиб келди. Пул сарфлашда хотамлик қилди: новвослар бўғизлатди, чўчқалар сўйдирди, дабдабали базмлар қурди. Бутун қишлоқ аҳли меҳмон бўлди, ҳаммаларининг нафси қонди, энди у «жаноб Доан» бўлиб қолди. Дарёда чўкиб кетган тентак чолнинг ўғли, қишлоқдан гойиб бўлиб, ким билгиси йўқ эди, қаерлардadir тентираб юрган сўққабош бир йингит, погаҳон қишлоққа қайтса-ю, «жаноб» мартабасига эришса. Қани айтинг-чи, жиғибийронингиз чиқмай бўладими? Доан, очигини айтганда, қишлоқнинг ҳамма қонуний ва нуфузли оқсоқоллари бошига чиқиб олди, динда фахрли ўрин кўрсатиш учун уларнинг ўзларига ҳам қисилиб қолишга тўғри келди. Отасини эплаб кўмишга қурби етмаган бир бетайинни деб шунча азият чексанг-а? Алам қилмайдими? Жаноби оқсоқоллар бу амуттаҳамни тавбасига таянтиришга ва кейинроқ биратўта унини ўчиришга тил бириктирдилар.

Доан озмунча азият чекмади. Жаноб оқсоқоллар унинг дини томон келаётганига кўзи тушиши биланоқ жалака қила бошлардилар: «сувда шишиб хум бўлган» боши (отасининг шармандали ўлимига ишора), «балиқчиларникидек мағор босган» исқирт пальтоси (балиқчилик машғулотига ишора) маъруза мавзунга айланарди. Улар Доаннинг тишлари, мўйлови, гўё атайин сурлик билан анқайган афт-ангорини ҳам назардан четда қолдиришмасдилар. Шунда ҳам Доан пинагини бузмас, эшитиб, шитмасликка соларди, гоҳ-гоҳ назар-писанд қилмай заварханда қилиб ҳам қўярди. Муҳтарам оқсоқолларнинг башараларига ва уларнинг тер ҳиди анқиб турган ипак ибосларига Доаннинг сезгир кўзлари ортиқ термилмасди. Йўқ, Доан бундай қилмасди, фақат зимдан нопок қилмишларга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Ҳамма нарса-

нинг ҳам ўз вақти бор. Кунлардан бир кун у жаноб оқ соқоллардан тўрттасини жамоа ерларини сунистеъмо қилишда айблаб, уездга тортди. Кейин жамоа маблағини совургани учун яна бир неча олий зотни шундай қилди. Кўп ўтмай яна бир печасини... яна ва яна... Бир йил ичида оқсоқолларни олти маротаба судга чақиртириб ишнинг саранжомлади. Шундай бўлиши турган гап эди. Ахир, уларнинг қилмишлари сочининг толасидан ҳам ортиб кетган эди-да. Қишлоқ аҳли гўё кўр бўлиб қолган, у эса ҳаммасидан хабардор эди. Доан жиноят кетидан жиноятни фош этар, нима қилиб бўлса ҳам оқсоқолларнинг кирдикорларини очиб ташлаш ниятида эди. Ниҳоят жаноблар тавбаларига таяндилар. Доанга ён беришга мажбур бўлдилар. Бир-икки ёғлиқ луқма билан уни қўлга олишга ҳам уриниб кўрдилар, лекин у тузоққа илинмади — бир бор илгиримди, бас, улар олдида ҳар қанча ҳақ бўлса ҳам оғиз очолмай қолганини биларди. Шунга қарамай, уларнинг илтижоларини ҳам ерда қолдирмади, ҳатто бундан буён можаро чиқармасликка ваъда берди. Шундан кейин мухтарам оқсоқоллар Доан олдида зир титрайдиган бўлдилар, у эса ҳамон оқсоқоллардан нафратланиб, умуман, бу ишларга аҳамиятсиз қарай бошладди.

* * *

Утган йили байрам кунлари қурбонликка чўчқа сўйилди, беҳисоб меҳмонлар учун, яъни «ҳазрат» оқсоқоллар учун тантанали базм ҳам уюштирилди. Ахир, авом ҳар қандай хурсандчиликни динь атрофидаги дўконларда қилиши мумкин-ку!

Қурбонлик маросими бошланганида жаноб Чат Ван Доан уйида ухлаб ётарди. Диний маросимларга унча тоби йўқроқ, бундан ташқари, машҳур пальтосини ечиш ва тантанали маросим зарурати — кенг енгли мовий ранг халатини кийишни ҳам истамасди. «Мени холи қўйинглар, жаноблар!» — деди у маросимга таклиф этганларга. Оқсоқоллар ҳам очигини айтганда, зўрлаб ўтирмадилар, чунки бу ҳазратларга унинг нима ҳам кераги бор, байрам охиригача уйда ўтира қолсин, оқсоқоллар бундан қайтага хурсанд эдилар!

Лекин у уйда ўтирмади. Тантанали маросим тамом бўлган ҳам эдики, мағорлаб кетган кул ранг пальтосини чўнтакларига қўлини тиққан ва кеккайган қиёфада динь олдида пайдо бўлди. У узоқдан ҳам бадҳазм кўринарди.

Лекин на чора? Хайлаб юборишнинг иложи йўқ. Жаноблар уни чор-ночор зўраки табассум билан ичкарига таклиф қилишга мажбур бўлдилар.

— О-о! Жаноби Доан! Марҳамат! Марҳамат! Қирсинлар. Йўлингизга муштоқмиз. Йўқ демасинлар, илтифотларидан бенасиб қилмасинлар!— Бундай мулозаматга жавобан, Доан қўлларини ҳатто чўнтагидан чиқармасдан силкиб қўя қолди.

Ҳалпираган пальтосининг этаклари сал кўтарилиб, эшаксимон тасмалар кўзга ташланарди.

— Марҳамат қилсинлар, муҳтарам зотлар. Азият чекмасинлар! Марҳамат қилсинлар! Истаганларича кўнгил очсинлар. Мен оддий аскарман, сайр, ўйин-кулги бўлса бас; бир ерда узоқ ўтира олмайман,— деб муҳтарам оқсоқолларга кўз қисиб қўйди у.

Улардан бири Доанга ичидагини топгандек жавоб қилди:

— Биламан, биламан... Сиз, ҳурматли жаноб Доан айтишларича, қари бўлса ҳам кўнгил ёшлардансиз; бу ердаги қизлар олдида ўзингизни бозорга солиб, улар билан шакаргуфторлик қилмоқчисиз-да.

— Топдингиз. Худди шундай, ҳазратлари!— Лекин жаноб Доан қизлар билан шакаргуфторликка бормади, у ён-бу ён босди, гоҳ у ер, гоҳ бу ерда турди. Ниҳоят у «қурбонлик» чўчқа гўштини тақсимлаётган икки йигит олдига келиб, уларнинг ишига разм солиб турди-да, сўнг улар билан ади-бади айтишиб, бўлакларни ўзича тақсимлай бошлади: бу ердан бир бўлагини олиб у ерга, у ердан қиттагини узиб бу ерга қўша бошлади. Унинг бу суқилишини кўрган мўътабар оқсоқоллар бир-бирларига қараб имо-ишора-ла масхара қила бошладилар. Ундан нима ҳам кутиб бўларди. Фақат жаҳолатини холос. Тақсимлаш унинг иши эмас ахир. Суқилиши нимаси?

Мана энди баньян яқинида қандайдир баҳс қўзгади. Бир оз вақт ўтар-ўтмас қаердандир бир эски дурбин топиб келишган болалар ўйинига қўшилиб кетди. Зиёфат баркашлари тортила бошлагач, мўътабар оқсоқоллардан бири жаноби Доанни қидириб кетди. Мана шундан кейингигина жаноб Доан бошмоғини шапиллатиб ғала-ғовурдинга кириб келди. Муҳтарам зотлар гўштни тақсим қилганларини ўраб олишган ва улардан чўчқанинг икки соинини қаерга гумдон қилганликларини сўраб-суриштирдилар. Ахир ҳаммага маълумки, ҳар қандай чўчқа-

нинг ҳам тўртга оёғи бўлади. Ё шундай эмасми? Тўртта оёқ тўртта казо-казога берилиши керак. Бу — қишлоқнинг қадимий одати. Бу тўрт казо-казонинг ҳеч бирида уларга аталган сонини ғажигиш учун тиши бўлмаса ҳам, табиийки, улардан бирортаси ҳам бундай улушдан маҳрум бўлишни истамасди. Бутун бошли қишлоққа бир бўлак!.. Йўқ, бу ақлга сиғмайди!.. Сон тўртта эмас, иккита экан, муҳтарам зотларнинг қайси бирига берилсин? «Жаноблар» вайсашдан тўхтамасдилар.

— Гўшт тақсимлаганлар ҳангу манг бўлиб қолганди. Мана энди улар ҳам бир-бирларини ўғирликда айблаб, куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақоратлашарди... «Ҳазратлари» ҳам қуриб кетсин, булардан қайси бири гуноҳкор! Ҳар иккаласи ҳам аяқайиб олдидагини олдирдим, бас, йиғилганларнинг ҳаммасига ароқ қуйсин!.. Жаноб Доангина оғиз очмади, фақат мўйловини бураб ишшайиб қўйди. У кўп ўлкаларни кезган, бошидан кўп қийинчиликларни ўтказган, бундан «силикқроқ» ишларини ҳам кўрган. Бир жуфт чўчқа сони, шунга ҳам ота гўри қозихонами!

Ҳазратлар ароқни ичишиб, баркашлар йиғиштирилгач, қизлар ашула айта бошладилар. Жаноб Доан туҳфа улашувчининг ўрнига ўтириб олиб, ашулачиларга мурожаат қилди:

— Дилдорроғидан, янгироғидан эшитайлик. Ёқиб қолгудек бўлса, мукофоти нақд.

Ашулачи қиз жилмайиб қўйди.

— Бош устига, ҳазратлари!

Бу икки ашулачи қиз жаноб Доанни бадавлат кимса деб ўйладилар ва унинг икки ёнига ўтиб ашула айта бошладилар. Ашула тамом бўлгач созанда созини бир чеккага қўйди, қизлар бўлса қайроқларини.

Жаноб Доан ўршидан турди-да, қўлини мағор босган кул ранг пальтоси чўнтагига тиқиб:

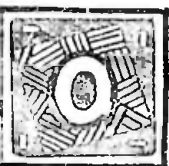
— Ватъда қилдимми, унинг устидан чиқаман,— деди,— лекин пулни йўқ, ҳаммасини сарфлаб юборганман. Сизларга пулдан ҳам қимматроқ бир парса ҳадя қиламан...

Жаноб Доан иккала чўнтагидан биттадан чўчқа сони чиқарди. Биттасини созандага, иккинчисини ашулачи қизга узатди. Кейин оқсоқолларга юзланди:

— Муҳтарам жаноблар! Менга ижозат берсалар...

Доан бошмоғини шапиллатганича «авом» олдидан ўтаркан, ҳамма уни қаҳқаҳа садоси билан олқишлади.

ШАМПАНСКОЕ

шпаз Ти озодаликка қаттиқ қўллик билан
риоя қиларди. Бу ернинг иқлими ниҳоятда
огир, тропик иқлимга ўрганмаган, бунинг
устига-устак, ўзига бепарво бўлган одам
терлама, ичбуруқ ёки вабо касалига йўли-
қиши турган гап. Бунинг учун ифлос сувдан
бир қултум ичишнинг ўзи кифоя, деб ҳисоб-
ларди у. Шу сабабдан ҳам ошпаз ичиладиган сувни хо-
тини бегона кўздан қизғанадиган эрлар каби эҳтиёт
қиларди. Балки ундан ҳам ортиқ, чунки зўр келса хоти-
нининг қўлидан ушлашга йўл қўйиши мумкин, бунинг
ечқиси йўқ. Аммо тоза ҳовузга қўл тиққан ёки билмас-
дан енгини тегизиб олган киши балога қоларди.

Ошпаз ҳовузни хўжайинининг бисотидаги нарсалар-
нинг энг қимматлиси ҳисобларди. Ҳовузнинг катталиги
йидек келар, унга иккита қувур орқали ёмғир суви қуйи-
либ ётарди. Ҳовузнинг усти яхшилаб бекитилган бўлиб,
ртасида зич ёпиладиган чоғроқ ва тўрт бурчак қопқоғи
тор эди. Хўжайинлар Ханойга кетишганда ошпазнинг
али Те ҳовуз қопқоғини ёпиб, устига чиқарди-да, Вьет-
нам театридаги машҳур қаҳрамонларнинг от чопти-
лишига тақлид қилиб, бир оёқлаб сакрарди. Ҳовуз бе-
нидан ишланган бўлиб, Тега ўхшаган болаларнинг
ртқаси устида ўйин тушса ҳам ҳеч нарса қилмасди.

Тенинг опаси йўқ. У вафот этганди. Дадаси жуда кўн-
улчан бўлиб, ниҳоятда ўғлини севарди. Бошқа баъзи
эмакорлар каби хотин олиб, хотини қўймас, яллачилар,
ёқ хотинлар билан алақишмасди. Хотини ўлганига уч

йил бўлган бўлса ҳам, уни унута олмасди. Баъзан юриб-юриб бирдан йиғлаб юборарди. Сабабини сўрасалар, бир вақтлар, қайси йилдадир, худди шу куни хўжайини унга қишлоғига бориб хотини билан ўглини олиб келишга ижозат берганини айтарди. Мана хотини уни ёлғиз қолдириб кетди. У ўлгандан бери ҳар байрамда ошпаз тутатқини ёқиб, хотинининг арвоғига ис чиқарарди, кейин узоқ йиғлаб, оҳ-воҳ қиларди. Тенинг отасига жуда раҳмин келарди.

Раҳмин келганидан нима фойда? Бу билан кўнгил олиб бўлмайди. Амалда кўрсатиш керак. Бунинг учун отасини ҳурмат қилиши, гапига қулоқ солиши, ишларида унга ёрдам бериши керак. Уқитувчи ҳозиргина дарсида шундай деди. Те китобини қўлтиқлаб мактабдан қайтар экан, отасини кўриб ўқитувчининг сўзларини эслади. Отам у ерда нима қиляпти, деб ҳайрон бўлди Те. Отаси ҳовузнинг бетон деворига қорни билан ётиб олиб, ҳовузга энгашганича нима биландир машғул эди. Бошини ювяптими? Бола қимир этмай кузатиб турди. Ниҳоят, ошпаз қадини ростлади. Яқинида кимнингдир турганини сезиб, бошини кўтарди-да, атрофига аланглади. Те кулиб, оҳиста отасини чақирди. Ошпаз қўрқувдан анчагача ўзига келолмади.

— Э, сенминдинг...— деди у ниҳоят, қорайган тишларини кўрсатиб жилмаяркан. Шунда ҳам юраги гупилларди.

Те отасини чўчитиб юборганига хижолат тортиб, гуноҳқорона қараб турарди.

— Манави ташвишни қара-я,— деди ошпаз,— бир бутилка шампанскоени ҳовузга тушириб юбордим.

— Қўлингизни тиқиб қидириб кўринг.

— Қидирдим, топа олмадим.

— Нима қилиш керак?

— Билмадим! Агар ҳозир уни овқат олдидан бермасам кўрадиганимни кўраман.

Те бир оз ўйланиб турди-да, кейин тортининқираб:

— Мен тушиб олиб чиқа қолай?— деди.

Ошпаз мийиғида кулди:

— Йўғ-э!

— Нега?..

— Сувни ифлос қиласан-да!

— Йўқ, дадажон, олдин совуқ билан яхшилаб ювиниб, оёғимгача тозалаб артаман.

Мияси жойида-да! Ҳеч кимнинг хаёлига келмайди, гап иш бу. Ошпаз мамнулик билан ўғлига қараб қўйди. Шундай бўлса ҳам хавфсиз раб журъатсизлик билан жилмайди. Ҳаётида биринчи марта шундай хатарли ишга йўл қўяётган эди. Лекин Те ўйлаб ўтирмай уйга югурди-да, китобларини қўйиб, яланғоч қайтиб чиқди.

— Ювиниб келаман, хўпми?

— Йўқ, ўғлим. Агар у биллиб қолса-чи?

«У» дегани уй бекаси эди. Те бинонинг юқори қава-тига қаради.

— Бека ухлайптими?

— Ухлайпти. Бирдан уйғониб қолса-я?

— Қўрқманг! Зинанинг эшигини занжирлаб келсангиз бас, бу ёққа чиқа олмайди. Агар чақириб қолса, мен ҳовуздан чиқа уйга кириб кетаман, сиз бориб эшикни очаверасиз.

Ошпаз бир оз иккиланиб турди-да, алоҳал рози бўлди. Тенинг режаси амалга ошди. Ота ўғлининг тоза ювинган, ювинмаганини кўздан кечиргандан сўнг ўғлини кўтарди-да, оҳиста ҳовузга туширди. Бола хурсанд, бундан ҳам яхши ўйин бўладими ўзи? У секин кулиб қўйди ва мана шундай усти берк ҳовузларда ўтказиладиган сув остида сузиш мусобақаларини эслади.

— Эҳтиёт бўл, ўғлим, ҳовуз анча чуқур,

— Қўрқманг. Қўйиб юбораверинг! Сузишга жуда устаман!

Те шўнғиб кетди. Лекин шу топда эшик ғичирлаб, ёёқ товуши эшитилди...

— Ё худо! Хўжайин келиб қолди!

Ошпаз ниҳоятда саросимага тушди-қолди. Бефаросатлиги қурсини.

Бекани ўйлабди-ю, хўжайинни унутибди. Энди иш пачава, ахир у кўча эшигини занжирлашга улгуролмади-да!

— Тез чиқ! Эшитяпсанми?

Энди улгуриб бўлармиди? Хўжайин ҳовлига кириб келди. Ошпаз ҳайкалдек турган ерида қотди-қолди. Унинг безрайиб туришини кўрган хўжайин нимадандир шубҳаланди-да, бечорадан кўзини узмади. Ошпазнинг қўл-оёғи қалтираб, нафаси ҳалқумига тикилди. Бунинг остига ичкаридан беканинг овози эшитилди.

— Ти, Ти!

— Лаббай, хоним!

— *la portel la portel!*

Бека муштуми билан эшикни дукиллата бошладн. У бир нима деб қичқирар, лекин ошпаз беканинг койнётганини фаҳмласа ҳам, сўзини англаб ололмасди. У нима қилишини билмай жуда шошиб қолганди. Хўжайин эса ҳамон жиддий, масхараомуз унга қараб турарди:

— *En bien?*

Ошпаз гуноҳкорона бўйин эгди. Бирор пожўя иш қилгани равшан. Бир нимани ўғирлаган бўлса керак. Хўжайини атрофга разм солди. Ўғирлагудек ҳеч нарса кўринмади. У ошпаз ётадиган уйнинг эшигига қаради. Эшик қия очик эди. Гап бу ёқда экан, деб жилмайди хўжайин, итоаткор, мўмин-қобил одамнинг хижолат тортганича борга ўхшайди. Шу топда хўжайин ошпазнинг хонасида аёл киши бор, ҳозир у шошқалоқлаб кийиняпти, деб гаров ўйнашга, ҳатто бошнини гаровга тикишга ҳам тайёр эди. Нима қилти?! Гуноҳми? Ахир ошпазнинг хотини ўлганига уч йил бўлди-ку! Бироқ, хўжайин ошпазнинг шошиб қолганини кўриб, ҳазиллашгиси келди-да, атайлаб баланд овоз билан хотинига қичқирди.

— Шошма! Ҳозир бориб очаман!

— Сен келганмидинг?— деди хотини бақириб.

— Ҳа, ҳозир,— деди хўжайин. Тушунарли бўлиши учун ошпазга бузилган француз тилида гапирди:— *Moi oublier linettes bureau Lunettes* (яна қўли билан ҳавода доирача ясаб кўрсатди) бьек?³

— Ҳа, жаноб?

— *Va chereher!*

— Хўп бўлади, жаноб.

Ошпаз «ҳа», «хўп бўлади», деди-ю, лекин жойидан жилмади. Хўжайин тушунмади деб ўйлаб, яна гапини қайтарди, қўли билан кўрсатиб сўради:

— Бьек?

Тушунмайдиган ери бор эканми бунинг? Ошпаз французчани биларди. Хўжайин, идорада кўзойнагим қолибди, шуни олиб кел, демоқчи.

¹ Эшик! Эшик! (французча.)

² Хўп, яхши. (французча.)

³ Тушундингми? (вьетнамчанинг бузилган формаси.)

⁴ Тоғиб кел! (французча.)

Ошпаз унинг гапига тушунишга яхши тушунди-я, лекин кетса Тенинг ҳоли нима кечади? У ҳали ҳам ҳовузда.

— Але мау! — деди хўжайин сабри тугаб ва ошпаз-ни елкасидан ушлаб, эшикка итарди.

— Хўп, жаноб...

Хўжайин кўриб қолмасин, деб ўйлаган ошпаз ҳовузнинг қопқоғини ёпиб, югура кетди. Хўжайин унинг кетидан кулиб қараб қолди. Бориб келгунича хонасига кириб, аёлни судраб чиқаман-да, кўзойнагимни тақиб каравотда оқ мрамар ҳайкалдек чўнқайиб ўтиришга уни мажбур қиламан. Ошпаз қайтиб келганида бир изза бўлсин, хўжайиннинг алдаш осон эмаслигини билиб қўйсин, деган қарорга келган эди хўжайин.

Бироқ ошпазнинг хонасига кирди-ю, хўжайиннинг ҳафсаласи пир бўлди. У ерда ҳеч қанақа аёл йўқ эди. Гайри расмий муҳаббатдан асар ҳам кўринмасди. Хўжайин сўкиниб, хотинининг олдига кетди.

Ошпаз анчадан кейин қайтди. У саросимада, чунки кўзойнак топилмади. Айб унда бўлмаса ҳам бари бир хўжайин уришади-да. Жаҳлдор одам бўлса, бутун уйни бошига кўтаради ҳали.

Ошпаз оҳиста юқорига чиқди. Креслода талгайиб ўтирган хўжайин кўзойнак билан газета ўқирди. Ошпаз аввало ҳайрон бўлди, кейин эса қўрқиб кетди: хўжайиннинг гапини тушунмабди шекилли, кўзойнак эмас «люнет» деганга ўхшайди. Бошқа бирор нарсага юборган бўлса керак-да! Нега шошди! Яхшироқ сўраб олиш керак эди. Энди таъзирини беради. У бир оз тортиниб турди-да, ниҳоят журъат этиб:

— Жаноб! — деди.

Хўжайин бошини кўтарди. Ошпаз автомат каби:

— Лоонг тоонг дьек за на ба люнет,² — деди.

Хизматкор «люнетни» кўрмадим деганмиш! Оббо муғамбир ошпаз-е. Хизматкор айтганмиш-а! «Люнет» нималигининг аҳамияти йўқ. Хўжайин идорадаги хизматкорни уришаверсин дейди-да.

«Люнет» деб ҳар ҳолда кўзойнакни айтишлари аниқ. Чунки хўжайин елкасини қисиб жилмайди-да, қаншарига қўндирилган кўзойнакни кўрсатиб:

¹ Тез бор! (французча билан вьетнамча аралаш.)

² Хизматкор кўзойнакни кўрмадим дейди (француз тилининг бузилгани).

— Шуми?— деди.

Хайрият! Елкасидан тоғ қулагандек ошпаз енгил тортди. У зинопоялардан тез-тез тушиб, пастга, ҳовуз томонга югурди. Атрофга аланглаб, қопқоқни очди-да, пастга қаради. Қоп-қоронғи зимистон. Сув снёҳдек қон-қора.

— Те! Те!— садо чиқмади. Шунда бирдан даҳшатли хаёл юрагини ўртаб юборди. Нафаси огзига тикилди.

— Те, ўғлим, бу ёққа кел! Мен сени тортиб оламан,— деб чақирди ошпаз бўғиқ овозда. Жавоб бўлмади. Фақат йилтироқ қуртлар учарди. Ошпазнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Боши оғирлашиб, қулоқлари шанғиллади. Бутун вужудига титроқ турди, ҳовузга энгашиб зорланиб чақира бошлади:— Ўғлим! Те! Болажоним!

Кўли силлиқ, совуқ, ҳаракатсиз нарсага тегиб кетди. Бақириб юборгиси келди-ю, лекин хўжайиннинг оёқ товуши эшитилди. Хўжайин келяпти; ошпаз бутун иродасини қўлига олиб, қаддини ростлади-да, ҳовуз қопқоғини ёпиб қўйди. Худди шу топда хўжайин кўринди. Ошпаз гандираклаб кетмаслик учун ўзини тутиб, ошхонага кирди-да, тарелкаларни арта бошлади. Таом бериладиган пайт бўлган эди. Бунини эслаб ошпаз яна ваҳимага тушди.

— Шампанское-чи? Энди қаердан оламан?

Кечаси ошпаз хўжайинларнинг ухлашини узоқ кутди. Кейин ҳовлига чиқиб, ҳовуз қопқоғини секин очди-да, боланинг жасадини тортиб олди.

Эрталаб ошпаз йиғлаб, кечаси ўғли ўлганини маълум қилди.

— Вабоданми?— қўрқиб кетди хўжайин.

— Йўқ, жаноб...

— Нимадан ўлди?

— Жаноб...

Ошпаз гапира олмади. Хўжайинни ваҳима босди.

— Дарров кўмиб ташла уни! Қабрига оҳак сеп, уйни дезинфекция қил. Тушундингми?

— Тушундим, жаноб...

— Бўпти, жўна!

Хўжайин афтини буриштириб, моховдан жиркангандек ошпазни итариб чиқарди.

Ошпаз ташқарига чиқар экан, анча енгил тортди. Ҳатто омадим бор экан, деб ўйлаб ҳам қўйди. Агар хўжайин ўша пайтда ҳовлига тушиб, ўғлининг ҳовузда бир неча соатдан бери ётганини билса унда нима бўларди?!

УҚУБАТЛИ ҲАЁТ

и эри Хо билан гаплашмоқчи бўлиб бир неча бор бошини кўтарди-ю, лекин сира журъат эта олмади: чунки у берилиб китоб ўқирди. Хонинг қуюқ, хиёл қайрилган қошлари қаншари устида туташган, чақнаган кўзлари китобга қадалганди. Кенг пешонасида сезилар-сезилмас майда ажинлар бўлиб, бурни сал чўзиқроқ. Ёноқ суяклари бўртган; жағи чуқур тушган, териси таранг, ҳорғин юзидан шу топда заҳар томар, унга қараб Тининг юраги ғаш тортиб кетди.

Ти ювош, кўнгилчан аёл эди. У сидқи дилдан, эгасига содиқ — вафодор итдек эрини севарди. Унга фақат эргини деб эмас, балки халоскорим деб қарарди. Уйнаши уни қўлидаги боласи билан оғир аҳволда ташлаб кетганида, Хо ёрдам қўлини чўзди, дардига малҳам бўлди. Ти бутунлай умидсизликка тушганида, Хо унинг юмшоқ, нозик қўлини ушлаб, далда берди. Ти ўзининг биринчи алангали муҳаббатини, бор вужудини риёкор ошиғига бағишлаганди. Унга худога ишонгандек ишонарди, ҳомиладор бўлганини сезиб қувонганди ҳам. Лекин бу одам унга панд берди, Ти унинг ёрдамига муҳтож бўлган бир пайтда, у қабиҳлик қилди, шафқатсизлик билан уни алдади. Ти тамоман саросимага тушиб қолди. Аввал бунга ишонгиси келмади. Алданганини билгач роса йиғлади. Чақалоғини бағрига босиб-босиб, бир неча кун тўхтовсиз фарёд чекди. Уйда ҳеч вақо йўқ. Кимдан ҳам мурувват кутсин? Унинг кўр, ҳаста онасидан бошқа ҳеч ким йўқ. Кампирнинг қўлидан нима ҳам келарди? Тининг

кўз ёшларини тўкишдан бошқа чораси қолмаган, шунинг учун қизалоғи билан қўшилишиб йиғларди. Шу хўрликлар, қонли ёш тўкиб оламдан кўз юмиш тақдиримга ёзилган бўлса керак, деган хулосага келарди.

Лекин шунда сира кутилмаган воқеа юз берди: Хо Тига уйланиб, уни шармандаликдан қутқарди, оиласини ўз қарамоғига олди. Қайнанаси ўлганида ўзи кўмди. У Тига кўп яхшилик қилди. Ҳар қанча меҳр қўйсам, бор бисотимни бағишласам, ҳатто, умрим бўйи унинг қули бўлсам ҳам халоскоримнинг яхшилигини қайтара олмаган бўламан, деб ўйларди аёл.

Ти итоаткор, садоқатли, жуда ҳам меҳрибон хотин эди. Бундан ортиқ ҳам бахт бўладими кишида? Лекин Хонинг бу бахти узоққа чўзилмади.

Ўзининг яхшиликлари учун қайноқ муҳаббатга сазовор бўлди-ю, лекин шу билан бирга бўйнига турмуш тўрваси осилди.

Хо ёзувчи эди, оғир, машаққатли ишидан келадиган озгина даромади ўзига зўрға етарди. Лекин ёлғиз одамга йўқчилик унчалик билинмайди. Ажойиб орзулар билан маст бўлган йигитга оч-яланғочлик писанд эмас! Хо улкан орзу-умидлар-ла яшарди. Турмушнинг баъзи икиркиркирларига унча ҳам парво қилмас, фақат, кун сайин гуллаб бораётган ижодини ўйларди. У куну тун мутолаа қилар, ўқиганлари устида фикр юртар, янги-янги ижод йўлларини ахтарарди. Унинг орзулари чексиз эди. Шу лайтларда кўзига адабиётдан бошқа нарса кўринмасди.

Мавжуд замонавий асарлардан афзалроқ бир китоб ёзишни истарди-ю, лекин...

Хо уйланиб қолди. Оилани боқиб керак. Пулнинг нималигини ҳам шунда билди, оиласи муҳтожликда яшаган эркакнинг қадри уч пул эканлигини ҳам тушунди. Энди унинг вақти деярли икир-чикир нарсаларни ёзиш билан банд бўлар, чунки бусиз бари бир кун кечириб бўлмасди. Пул учун наридан-бери ёзилган нарсаларни нашр қилишга тўғри келарди. У одамлар ўқиган заҳоти унутиб юборадиган мақолалар ёзишга мажбур эди. Ҳар сафар мана шундай китоб ёки мақола кўзига кўринса, Хонинг қовоқ-тумшуғи осилиб тушар, тишларини ғижирлатиб, уларни бурдалаб йиртиб ташлар, ўз-ўзидан нафратланарди. Қандай шармандалик! Чиндан ҳам у номусини йўқотган пасткаш одамнинг ўзи бўлиб қолди. Ҳар қандай ишда юзакичилик қилиш бу виждон-

җизлик, адабиётдаги юзакичилик эса тубанлик билан тенг. Ё, худо! Нималарни ёзипти! Бу каби маза-матрасиз, юзаки, сийқаси чиққан асарлар ҳеч кимда чуқур таассурот қолдирмас, диди паст одамларгагина мўлжалланарди. Йўқ, у адабиётга зигирча ҳам янги ва оригинал ҳисса қўша олмади. Демак, у омади юришмаган, кераксиз одам. Адабиётга олди-қочди асарлар тўқийдиган эпчил қаллоблар керак эмас! Ёзувчи одам чуқур фикр юритиши, ҳали ҳеч ким ҳаёлига келтирмаган манбаларни тўхтовсиз қидириши, ўзига хос янгилик яратиши лозим.

Шуларни ўйлаб Хо жуда эзилиб кетарди. Ўз-ўзига ишончини йўқотишдан хунук нарса борми дунёда? Ҳаётига мазмун бахш этувчи асар яратиш иштиёқида юрган одамга ана шундай асар ярата олмаганлигини ва бор қобилиятини бир бурда нон топишга сарф бўлаётганини тан олишдан оғирроқ нарса борми? Ёки оиласидан воз кечсинми? Ахир у хотини билан болаларини тақдир ихтиёрига топшириб кета оладими? Унинг бошига бир неча бор мана шундай фикрлар келди, қандайдир бир файласуфнинг айтганларини эслади: «Кучли бўлиш учун қаттиқ қўл ва шафқатсиз бўлишга ўрганиш керак». Лекин, афсуски, у бундай қилолмасди. Ти муҳаббат ва шафқатга лойиқ аёл эди. Айтайлик, муҳаббатдан воз кечиши мумкин, бу хоҳишга боғлиқ, лекин, шафқатсиз бўла олмайди. Балки у ҳаддан зиёд юмшоқ кўнгил, продаси бўш одамдир, аммо у одам-ку... Ҳайвон эмас, одам-а! У фақат ўзинигина ўйлай олмасди. Бировга таянган эмас, балки ўзи таянчиқ бўлган одам кучли ҳисобланади, дерди у ўзига ўзи.

«Хотин, бола-чақамни боқа олмасам нима деган одам бўлдим? Бундай одам нимага интилиши, нимага умид боғлаши мумкин?» У ўзини ўзи юпатмоқчи бўлиб: «Майли. Бир неча йил сабр қилсам, бир оз пул йиғаман, Ти ҳам бирор иш бошлаши мумкин...» — деди.

Йўқ! Тида сариқ чақа ҳам бўлмайди. Турмушлари нечоғлиқ оғир. Турмушларининг оғирлиги фақат пулнинг йўқлигида эмас-да! Биринчи бола улғаймасданоқ, ккинчиси дунёга келди. Гўдаклар ҳар доим йиғлашар, етма-кет касал бўлишар, уларга жуда кўп дори сотиб олишга тўғри келарди. Улар хотинининг бутун вақти, бор учини олар, бошқа бирор иш қилишга имкон ҳам йўқ эди. Хо тирикчиликка учма-уч бўлса-да етказиш учун

жонини жабборга берар, шунинг учун кўнглига гап снмасди. Болаларнинг йнғисидан жонн ҳалқумига келарди. У бир дақиқа ҳам тинчимас, ишламай, ўқимай туролмасди, доим боши қотиб юрар, ўзини жуда бахтсиз ҳис қиларди. Охири у арзир-арзимасга тўнғиллайдиган, серзарда бўлиб қолди, болалари, хотини, борингки, бегоналар билан ҳам қўпол муомала қиларди. Уйдаги оғир аҳволга кўпинча бардош бера олмасди. Шундай пайтларда Хо ирғиб ўрнидан турар, йнғлаб юбормаслик учун, кўзларига жиққа ёш тўлган ҳолда кўчага отиларди. Сўнг шаҳарда мақсадсиз тентир, ёқимли шабада таъсиридан ҳовуридан тушиб, эси ўзига келгандан кейин биринчи учраган қовоқхонага бурилар, у ерда бир стакан пивомн, лимонадми ичиб, ошналаридан бирортасини учратарди-да, у билан адабнёт, янги китоблар ҳақида, яқиндагина газета мақолалари остида номлари чиқа бошлаган ёш мухбирлар ҳақида суҳбатлашарди. Хо рўёбга чиқишига ишонмаса-да, ошнасига ўз планлари ҳақида сўзларди. Шундан кейин у кўп йиллардан бери ўйлаб юрган китоби тўғрисида хаёлга чўмиб, жим қоларди. Бундай пайтда Хо сургунда юрган кишидек ғамгин ва ҳорғин кўринар, мусофирликда қадрдон юртини қўмсаётган одамдек папирос тутунига қараб ўтирарди.

Хо жуда узоқ ўтмишни, қувноқ орзуларини эсларди. Ҳурмат ва муҳаббатга лойиқ йнгитлик чоғи қани? Қани энди? «Тамом! Тамом бўлдим!» дерди қайта-қайта Хо ғамгин бош чайқаб. Ёш, ажойиб ёзувчиларнинг номлари ичидан менинг номим аста-секин ўчиб кетади энди, деб ўйларди у алам билан.

Хонинг кўнглидаги саросималик ва ғазаб ўрнини чексиз ғам эгалларди-да, уйига эзилган ҳолда қайтарди.

Кейинги пайтларда Хо тез-тез ичадиган одат чиқарди. Шундан кейин у қаердадир, йўл ёқасидами, тўғри келган ерда чўзилиб ётарди-да, уйига қайтгач, кийим-бошини ечмасдан ҳам ўзини ўринга ташлаб, ухлаб қоларди. Болалари ухлагач, уларни уйғотиб юбормаслик учун Ти оёқ учида юриб эрига яқинлашарди-да, ботинкасини, шимини ечарди, бошига ёстиқ қўйиб, қулайроқ ётқизиб қўярди. Лекин Хо ҳар сафар ҳам ётиб ухлаб қолавермасди. Баъзан кўзлари чақнаб, лаблари қисилиб, уйга ва жоҳат билан кириб келарди-да, Тига яқин келиб, ёш болаларга дўқ ургандай, бармоғини унинг пешонасига шиқтаб қичқирарди:

— Эртага... эшитяпсанми? Эртага ҳаммангни уйдан ҳайдаб юбораман! Биттангни ҳам, ювош Тхаони ҳам қўй-майман. Бу газандаларнинг ҳаммасини ўлдириш керак. Улар овқат ейишу, йиғлашдан бошқани билишмайди. Онаси ҳам яхши... Сенинг ҳам миянгга муштлаш керак... Молдай емоқни-ю, курк товукдек болаларинг атрофида ўралашишни биласан холос! Бирор иш қилиб, пул топишни хаёлингга ҳам келтирмайсан. Ҳаммаси менинг гарданимга!

Бақириб-бақириб, хотинига ғазаб билан жим тикилиб қоларди. Ти бир сўз айтишга ҳам журъат етолмай, гуноҳкор боладай бошини эгиб, жим тураверарди. Хо бутун аламинни хотинидан олиб, ҳовуридан тушарди-да, қўйлак-шпинини ечиб, ўзини ўринга ташларди. Кейин ботинкасини ечиб, дуч келган томонга улоқтирарди. Баъзан мастлик билан столдан қўлига тушган нарсани олиб ерга улоқтирарди-да, уйда тартиб йўқ, деб хотинини койий бошларди. Охири чарчаб, ухлаб қоларди. Шундан кейингина Ти унинг костюмини аста қозиққа илиб, бетартиб улоқтириб ташланган нарсаларни йиғиштиришга тушарди.

Дастлаб Ти эрининг бу қилигидан ҳайрон бўлиб қолди, нима бўлганига яхши тушуниб етолмади, эрим қандайдир миш-мишларга учиб мени рашк қиляпти шекилли, деб ўйлади. Эртасига бўладиган сўроқ-қистовларга қандай жавоб тайёрлашни ўйлаб, кечаси билан йиғлаб чиқди. Лекин эрталаб эри ўзини ҳеч нарса бўлмагандек тутгани учун, тунги воқеани унута қолди. У хижолат бўлиб кўпроқ ичиб қўйганини тан олди, кечасиги гапирган гапларини ҳазил аралаш суриштирди, кейин узр сўраб, меҳрибон оталардек гўдаklarини ўпиб қучди. Энди ичмасликка тантанавор сўз берди, ҳақиқатан ҳам анча-гача сўзининг устидан чиқиб юрди, лекин кейинчалик яна ича бошлади, биринчи сафардагидек ғалати, шу билан бирга қўрқинчли қилиқлар қилди. Бундай ҳолат тез-тез такрорланалиган бўлиб қолди. Ти кўникиб, аччиқланмай қўйди: эрининг руҳан эзилаётганига ўзини айбдор деб ҳисобларди. Шунинг учун Ти ўзини жуда бахтсиз ҳис қиларди. Севган одамингнинг сени деб азоб чекишини кўриб туриш жуда оғир. Лекин унинг қўлидан нима ҳам келарди? Болаларини олиб кетсинми? У кўп бор бундай хаёлларга борди. Бир неча марта болаларини қолдириб, иш қидирмоқчи ҳам бўлди. Хуллас, бечора

аёл ҳар нарсага тайёр эди-ю, лекин ожиз ва тортинчо бўлганидан ботиниб бир қарорга кета олмасди. Кўпчилик аёллар каби у ҳам ўзини бировнинг хотини, болаларининг онаси деб ҳис этар, ўшаларча фикр юритарди. Ти эрини жуда севар, эрининг ҳам уни севишини, унга ўрганиб қолганини биларди. Ти касал бўлса, Хо хафа бўлиб, туни билан ухламай хотинига қараб чиқарди. Болаларига ҳам жуда меҳрибон эди, агар бир печа кунга у ёқ-бу ёққа кетса, уларни соғиниб қоларди. Қайтиб келганида болалари севинч билан шовқин солиб пешвоз чиқишар, дадасига ёпишиб, уни ҳар томондан тортқилашар, шунда қувончдан кўзларига ёш келиб, болаларини тўхтовсиз ўпарди. Хо онласиз ёлғиз ўзи яшай олармиди, деб ўйларди Ти. У қандай хаёлларга бормасди, бари бир эрини ташлаб кета олмасди. Ундан айрилиш тўғрисидаги фикрнинг ўзи ҳам кўзига ёш келтирар, ҳўнграб юборишдан ўзини зўрға тийиб қоларди. Йўқ! Хонинг муҳаббатига лойиқ бўлиш учун Ти яна ҳам мулойим ва эътиборли бўлади. Аслида унинг уйи донмо озода ҳамда йиғиштириқли бўларди. Пулни ҳам тежаб-тергаб сарф қиларди, энг муҳими, болаларининг шовқин солишига йўл қўймасди. Ти эрига ортиқча сўз айтишдан ҳам қўрқарди. Бугун ҳам эрининг ўқиб ўтирганини кўриб, у жимликини бузишга журъат этолмади, тиззасида ётган боласига энгашганича ўтираверди.

Тўсатдан Хо китобдан бошини кўтариб, хаёлга чўмди. Юзида шодлик аломатлари кўринди; ўқиган сатрлари унга жуда ёқиб тушганди. Ногаҳон кўзи хотинининг кўзи билан тўқнашди, лекин унга қараб турганини дарров фаҳмлай олмади. Хо жилмайди. Ти ҳам жилмайди.

— Биласанми, Ти,— деди у,— очигини айтганда, мен бундай муҳтожликларга муносиб эмасман, лекин нима деб бўларди, чидаш керак. Ахир ўзим айбдорман. Бунга ҳаддан ташқари адабиётга қизиқишим сабаб. Аммо бирорта бой ўрнимизни алмашайлик деса, ҳар қанча қийналсам ҳам, рози бўлмасдим. Шундай ажойиб муаммоларни тушуниш эвазига ҳар нарсадан, ҳатто энг лаззатли таомдан ҳам воз кечиш мумкин. Бу — катта бахт! Шундай қобилиятли одамлар дунёга қандай келаркин-а? Бунга қара-я! Учта, атиги учта сўз билан қаҳрамоннинг ватанини соғингани ифода этилибди. Тушуняпсанми. Учта оддий сўз билан... Аммо нақадар улугвор!

Хо ўзига ёққан жойни товушини чиқариб ўқиди-да, таржима қилиб, Тига маъносини тушунтиришга уринди. Ти айтарли тушунмаса ҳам, эрининг ҳар бир сўзига ишонар, мулоим табассумини яширишга тиришиб, жиддий қулоқ соларди. Хо ҳаммасини ўқиб бўлганида, Ти бир оз кутиб турди-да, ноҳосдан қўшиб қўйди:

— Ҳа, айтгандай, бугун фарб календари бўйича иккинчимн, учинчимн?

— Ҳа, ҳа! Бугун учинчи... Агар сўрамасанг, эсимга ҳам келмасди. Ҳеч қаёққа чиқмаяпман-да!

— Шунинг учун ижара ҳақи йиғадиган келган экан-да,— деди вақтдан фойдаланиб Ти.

Хонинг қувончидан асар ҳам қолмади.

Ижара ҳақи, кир ювиш ҳақи, дорн, балиқ сардаги... Ҳаммаси қарзга олинган. Утган ойнинг ўнинчисида пул тугаган эди. Яхшиямки қарзга олиш мумкин.

Хо, ўзи қанча пулни бскорга сарф қилганини эслади. У ҳар сафар диққати ошганда ичарди. Ти бўлса бир ойлаб болалари билан оч-наҳор яшаса-да, эрига чурқ этиб оғиз очмасди. Нонушта қилишмасди, тушда гуруч емай, сувни ичишарди, холос. Хо хижолат тортар, болаларига раҳми келарди, ортиқча чиқимдан қутулиш учун, ойликкача уйдан чиқмасликка қарор қилди. Хо кийина туриб: Ҳеч қаёққа бормаيمان, пулни ола уйга қайтаман, деган қарорга келди. Лекин шу пайт Ти:

— Шаҳарга борганингда бирор ерда овқатланиб ол,— деб қолди,— уйда ҳеч нима йўқ, болаларга озгина гуруч қолди, холос. Мен энди қарз олмайман, эртага ҳисоблашиб, қолганига ул-бул оларман. Шунинг учун овқатланиб кела қол.

Хонинг диққати ошди. У ресторанга киргани қўрқар, у ерда ошналарини учратиб қолса... Унда оилани ҳам, олам ташвишини ҳам унутиб қўяди... Ичиб, хаёлан қасрлар қуради, кейин ярим кечагача кўчаларда тентирайди. Хо ўйлаб туриб:

— Кўраман,— деди.— Уйга бирор нима олиб келарман. Бирга овқатланармиз.

— Овора бўлма! Бугун болаларни овқатлантириб, барвақтроқ ухлатмоқчиман.

— Нега? Мени кутиб турунглар. Тезда қайтаман. Болалар бир ойдан бери тузукроқ овқатланишмади, бугун бир тўйиб олишсин. Мояна оламан-ку ахир.

— Доим бир нималарни ўйлаб топасан,— деди хотини жилмайиб.

Хо унга яқинлашди, энгашиб гўдакнинг қўлидан тутди-да, уни эркалаб ўзига қаратди. Шунда юзи хотинининг юзига тегай-тегай деб қолди, сўнг уни меҳр билан ўпди, хотини ҳам эрининг елкасидаги чангни қоқмоқчи бўлгандек қўлини қўйди. Кейин улар бир-бирларига мулойим боқишди. Хо хотинининг юзини сиплаб, чиқиб кетди...

Хо редакциядан чиқиб, тўппа-тўғри дўконга борди. У бир неча хаога қовурилган гўшт ва нон олиб, уйига қайтмоқчи бўлди. Қайфи чоғ эди. Болаларининг гўштга ёпишиб, катта-катта тишлаб оғизларига тикшиштиришларини, лаб-лунжлари ёғ бўлиб кетишини ўзича тасаввур қилди. Бу оддий, шу билан бирга кишини ҳаяжонлантирадиган манзара бўлади. Хо болаларига қараб қувонади, Тининг эса, севинч ҳамда ачинишдан кўзлари ёшланади.

Дўконга кираверишда Хо тўхтаб, атрофига алағлади: у гўшт ўралган қоғозни чўптагига солаётганида танишлардан бирортасининг кўриб қолишини сира истамасди.

Лекин яқинида ҳеч ким йўқдек эди. Дўконнинг ичкарисиди чиройли бир аёлнинг мол харид қилаётганини кўриб қолди. Кутиб туришга тўғри келди. У қўлини орқасига қўйиб, қўшни уйга кириб чиқмоқчи бўлган ўртоғини кутиб тургандек қараб турди. Кимдир тўсатдан елкасига қоқди. Хо чўчиб, орқага қаради. Чунг деган ўртоғи ҳазиломуз ишшайиб турарди, унинг ёнида Мао кулиб Хога қўлини узатди.

— Бирорта гўзалга маҳлиё бўлиб қолдингми, нима бало жуда анқайиб турибсан?

— Э, сизмидингиз!— деди саросимага тушиб Хо.

— Жононни кутаётганинг йўқми?

— Жононларга хуши йўқроқ унинг! Шоирлар сира қаришмайди, шунинг учун айши ишратга унчаям ошиқмайдилар,— деди Мао.

— Яхшиямки шоир эмасман.

— Ундай бўлса, қизларнинг кетидан юрар экансан-да.

— Юрмайман ҳам.

— Бўлмаса йиғитлар билан бўл! Юр биз билан!

Хо ошналарига қаради-ла:

— Қаёққа?— деб сўради.

— Бошимиз оққан томонга!

— Ундай бўлса узр. Трамвайлар тўхтамасдан уйимга етиб олай.

Чунг Хога ажабланиб, нафратомуз қараб қўйди.

— Вой тентак-ей! Шундай ажойиб оқшомда, кўчада ўйин-кулги авжига чиққан пайтда уйда нима бор!

Лекин Хо айтганида туриб олди:

— Ҳазилингни қўй! Уйда ншим бор.

— Албатта, ундай бўлса... Нима ҳам дердик, бора-вер! Айтгандай, шошма... ҳеч гапдан хабаринг борми?

Хо яна Чунгга юзланди.

— Кюйеннинг «Қайтиш»нинг инглиз тилига таржима қилинган. Нашр ҳақи деб адибга уч минг донг пул ҳам беришбди!

Хонинг кўзлари олайиб, саросимага тушиб қолди. Бир оздан сўнггина ҳушини йиғиб:

— Ростданми?— деб сўради.

— Рост! Кюйеннинг ўзи шартномани кўрсатди.

Хо ҳамон ишонмасди.

— Йўғ-э... Мен ахир яхши биламан... Юринглар, бир стакандан пиво ичайлик!.. Қаёққа ҳам ошиқамиз.

Хо уйдагиларнинг кутиб ўтиришганини тамом унутди. У Чунг айтган янгиликни батафсил билиб олишга ошиқиб қолди. Хоанг Кiem кўли олдидаги пивоҳонага етгунларича, Хо йўлма-йўл ошналарига тўхтовсиз савол бериб борди, бир оз ичилгач, унинг кўзлари қизариб, юзлари бўртди, қовоқ-тумшуғи осилиб, пиво бутилкаси билан столни тўқиллатиб уриб гапира бошлади:

— «Қайтиш»нинг фақат битта қизиқ томони бор, биласизми? Унда турли мамлакатларнинг урф-одатлари кўрсатилган, шунинг учун ҳам уни таржима қилинган бўлса керак. Лекин очигини айтганда, бу асар юзаки ва ўртача даражадаги асар, унда жиддий масалалар ҳал қилинмаган. Ҳақиқий бадий асар тўсиқ ва чегараларни билмайди, ҳамма уни севиб ўқийди. У шундай кучли ва улугвор бўлиши керакки, ўқиган одам ҳаяжонлансин ҳамда ундан илҳом олсин. Асар инсонпарварлик руҳи билан суғорилган бўлиши керак, у одамийликни ва адолатни мадҳ этиши керак. Ҳақиқий асар мана шундай бўлади! Мен ҳали ишончимни йўқотганим йўқ. Мана кўрарсиз! Майли, умрим бўйи атиги

битта китоб ёзай, лекин у Нобел мукофотиға сазовор бўлади, дунёдаги барча тилларға таржима қилинади.

Чунг бошини сарак-сарак қилиб, товуш чиқармай куларди. Мао хандон ташларди. Фақат Хогина жиддий эди, у тобора қизишиб сўзлар, гапи бир-бирига қовушмасди. Кўчаларда чироқлар ёнганида Чунг билан Мао кетмоқчи бўлиб ўришларидан туришди, лекин Хо уларни тўхтатди:

— Тўхтанг! Қаёққа шошасиз! Яна вино ичамиз... пулим бўлса бор.

Эрталаб Хо уйғонганида, роса калтак еган одамдек аъзойи бадани қақшар, бошини кўтара олмас, оғзи какра эди. Томоғи қақраб, ташналик қийнарди. Хо столда турган чойнакка қўл чўзди. Чойнак лиқ тўла, суви ҳали илиқ эди. Хотиним қўйиб кетган бўлса керак, деб ўйлади Хо ва кўнгли ғаш тортиб кетди. Ти жуда ҳам меҳрибон-да! У кечаси маст бўлиб қайтганини, жанжал чиқариб, Тини урганини, уни кўчага ҳайдаб, эшикни қулфлаб қўйганини зўрға эслади. Хо қўрқиб кетди, ўрнидан сакраб туриб, хотинини қидира бошлади. Хайрият, у уйда экан... Қаттиқ маст бўлгани учун эшикни яхшилаб қулфлай олмабди шекилли.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлганди. Эри ухлагунча Ти боласини кўтариб кўчада турибди, сўнг уйга кирибди. Ҳозир у тўр беланчақда, боласини бағрига олиб ётарди. Одатда Ти барвақт уйғонарди, бу кеча безовта бўлиб, анча вақтгача ухлай олмагани учун ҳануз уйқуда эди. Боши ён томонига эгилган. Мадорсиз, нозик қўли осилиб турибди. Ти ниҳоятда чарчаган, юзидан изтироб чеккани кўриниб турарди. Хо ниҳоятда хижолат тортди. Ё, парвардигор! Бу бахтсиз аёлга боқиш қанчалик оғир. У умри бўйи азоб чекди. Ҳатто уйқусида ҳам юзидаги ташвиш аримайди. Хо хотини баъзан унинг кўзига хунук кўриниб кетишини эслади. Бунақа ҳолат унга узоқ, синчиклаб қараганида содир бўларди. Шу топда унинг Тига жуда ҳам қарагиси келди. У оёқ яланглигича, тўр беланчақка аста яқинлашди-да, беланчақ олдига чўнқайиб ўтирди. Нафас ҳам олмай, хотинига тикилиб қаради. Юзида қон қолмабди, лаблари оппоқ, қовоқлари шишиб, кўкаринқираган, кўз ости салқибди. Юзлари чакак-чакаклигидан ёноқ суяклари бўртиб кўринарди. Хо хўрсиниб, ғамгин бош чайқаб қўйди. Кейин Тининг озгин қўлини авайлаб ушлади. Рангсиз, юпқа териси

остидан томирлари шундай кўриниб турарди. Билакларини ҳам болаларники каби ингичка эди. Бу нозик, ожиз ва сахий аёлнинг қисматига қанча ғам-алам, кулфатлар тушганини Хо шу топда тушунди, хотинининг кўнглини кўтариш, уни юпатиш, меҳрибонлик қилиш кераклигини фаҳмлади.

Турмушни енгиллатиш учун унга нима ёрдам қилди? Буларни эслар экан, кўнгли эзилиб, кўзидан ёш чиқиб кетиб, пиқиллаб йиғлаб юборди. Ё, парвардигор! Хотинининг жажжи қўлини бағрига маҳкам босганича, унсиз йиғларди у. Бирдан Ти уйғониб, эрига қаради-да, нима гаплаганини дарров тушунди. Унинг ҳам хўрлиги келди, ҳеч нарса демай, эрининг бўйнидан қучоқлаб, унинг бошини кўксига босди. Хо тобора қаттиқроқ йиғларди:

— Мен... Мен... пасткан... ярамас одамман!

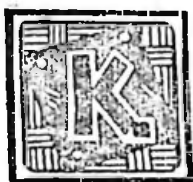
— Йўқ! Сен бебахт бўлдинг! Бунга мен айбдорман.— Ти эрини яна маҳкамроқ қучоқлади. Хаяжондан нафаси тиқилди. Энди эрининг бошини елкасига олмоқчи бўлганди, боласи қаттиқ йиғлаб қолди. Ти эрини қучоғидан бўшатиб, боласиг энгашди-да, йиғи аралаш уни юпата бошлади:

— Шу ердаман, ёнингдаман ўғлим! Нега қўрқиб кетдинг? Бўлди, бас қил... Онанг сенга гиргиттон.

Хо беланчаки тебратишга халақит бермаслик учун ўзини нари олди... Ти эса алла айтиб, ўғлини тебрата бошлади:

Тутунларни ҳаволатган,
Ерга ёмғир думалатган,
Мамлакатни қоқ ажратган,
Одамларни қон қақшатган
Қайси номард, ким бўлди?..

КУЗЛАР

Ишлоқлик йигит кўриниб турган чорроқ ёштин дарвозани кўрсатиб мен томонга ўгирилди:

— Мана шу сўқмоқдан бораверасиз. Ўша кўриниб турган уй жаноб Хоангнинг ҳовлиси бўлади.

— Раҳмат. Яна бир учрашиб қолармиз. —

Йўл кўрсатган йигитнинг елкасига қоқиб энди кета бошлаган ҳам эдимки, у мени тўхтатиб қолди:

— Шошманг! Сизни ўзим бошлаб бормасам бўлмайди. Келаётганингизни уларга олдинроқ билдириб қўйиш керак. Бўлмаса жуда катта қопоғон итлари бор.

А! Шу заҳотиёқ ҳайратдан оғзим очилиб, Хоангнинг Ханойдаги уйига борганларим ёдимга тушди. Ҳар борганимда эшик тепасидаги қўнғироқ тугмачасини босардим-да, итти зинанинг остига олишгунча кўчада кутиб турардим. (Ит ҳам Европа итлари зотидаи бўлиб, ўзиям бузоқдек келарди.) Шундан сўнг жон ҳовучлаб меҳмонхонага ўтиб олардим. Ўша лаънати овчаркадан шундай қўрқардимки... Бир куни Хоанг хафа бўлиб итнинг ўлганини айтганида, кўринишдан унга ачингандек бўлсам ҳам, ичимда росаям қувонгандим.

Ит очарчилик йилларида ўлиб қолди. Бу очарчиликни авлодлар ҳали икки мингинчи йилларгача гапириб юрсалар керак. Лекин ит очликдан ўлгани йўқ. Чунки Хоанг фақат ёзувчигина эмас, балки чайқов бозорининг корчалонларидан бири ҳам эди. Шунинг учун ҳам биз китобларимизни ҳеч қаерда нашр қилдира олмай,

очликдан силламиз қуриб юрган ўша кезларда, унинг
ичоғи мой устида эди. Ўшанда очликдан шишиб ўлган-
ларнинг жасадлари шундоққина кўчаларда чўзилиб
ётарди. Хоангнинг ити ҳам ўлимтик заҳарининг таъси-
ридан ўлган бўлиши керак. Аччиқ қисмат итга ҳам
рахм-шафқат қилмабди!

Буни қарангки, Ханойдан юзлаб чақирим нарига
кўчирилган Хоангни кўргани келиб, ногаҳон яна қопо-
гон ити борлигини эшитиб турибман. Жуда қизик
ҳол-а!

Мен кулиб қўйдим. Кулиб юборганимнинг сабабини
билмаса-да, ҳамроҳим ҳам сўйлоқ тишларини кўрсатиб
қўшилишиб кулди. Биз дарвоза олдига етиб келдик.
Ҳамроҳим кимнидир чақирган эди, шу заҳотиёқ гишт
ётқизилган йўлакчада ёғоч сандалнинг тарақ-туруғи
эшитилди. Олдимизга қора шапкали, кул ранг свитер
кийган бола чиқиб, чақноқ кўзларини менга тикди.

— Ота! До амаким келибди! До амаки!— Хоангнинг
ўғли Нги мен билан кўришмасданоқ бақирганича ичка-
рига қараб чопди.

— Нима? Нима бўлди?— деб жаҳл билан сўради
Хоанг. У ўғли билан бундай оҳангда гаплашишга одат-
ланган бўлса ҳам, бошқаларга қизик туюларди.

Бола отасига алланарсаларни тез-тез тушунтирди.
Шундан кейин Хоанг хонимнинг жарангдор товуши эши-
тилди.

— Нги, итни занжирга солиб, панароқ жойга боғлаб
қўй!

Ниҳоят, Хоангнинг ўзи кўринди. У ҳамон ўша-ўша
семиз, аввалгидек гавдасига номуносиб калта қўллари-
ни сувда сузаётганга ўхшаган ғалати ҳаракатга солиб
оҳиста юриб келарди.

Хоанг Ханойда семиз гавдасини бир оз яшириб ту-
рувчи европача костюм-шим киярди. Ҳозир эса эгнидаги
иккун шаровари, қорнини сириб турган жун свитери унинг
семизлигини ошкор қилиб қўйганди. Свитери баданига
шундай сирилган эдики, ҳатто бемалол нафас олиш ҳам
амри маҳол эди.

Хоанг дарвоза олдига чиққач, бошини хиёл орқага
ташлаганча бир оз анграйиб турди-да, кейин семиз қў-
лини менга узатди. Унинг афтидан ҳайратланаётганини
ҳам, қувонаётганини ҳам биллиб бўлмасди. У мўйлов
ҳам қўйган эди.

— Ё алҳазар, ўзингизмисиз! Бизни жуда хурсат қилдингиз-ку!— деди у ҳаяжонли товуш билан бақриб.— Ҳой, хотини! Бу киши ростданам До-ку! Буи қара-я! Шунча олис йўлдан бизни кўргани келибди!

Даҳлизда гишт ранг газмолдан кўйлақ кийган Хоанг хоним пайдо бўлди. У кўйлагини энди кийган бўлс керак, йўл-йўлакай у ёқ-бу ёғини тўғрилаб келарди.

— Очигини айтганда, биз сизни донм кутардик. Лекин бу сафар эрим, ўғлим яхши танимай довдираяпти, деб ҳеч ишонмади. Ахир сиз бу ердан ўн беш, йигирма чақирим нарида турасиз-да...

Биз қўл олиб кўришганимиздан кейин Хоанг мени аста орқамдан итариб хонага бошлади. Хотини бўлса столни йиғиштириб, стуллари тартибга келтириш учун илдамроқ чопиб кетди. Қанчалик одамохун кишилар-а... Умумжамият қўзғолони¹ вақтида бу одам ҳақида ёмон хаёлларга борганимдан ўзим уялиб кетдим.

Умумжамият қўзғолонидан кейин Хоанг менга бўлган муносабатини бирдан ўзгартириб юборди. Мамлакатимизда бўлиб ўтган бу буюк ўзгариш унга қанчалик таъсир қилганини билиш мақсадида уйига кўп марта келдим, лекин уни учрата олмадим. Ҳар келганимда хизматкор бола менга синчиклаб тикиларди-да, сўнг кимлигини суриштириб бўлгач, уйга кириб кетарди. Бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқиб, Хоангнинг уйда йўқлигини айтарди. Бир неча марта келиб-кетганимдан кейин, бекорга шундай қилмаётган бўлса керак, деб шубҳалана бошладим. Охириги марта келиб, қўнғироқ тугмасини босай деб турганимда ҳовлидан эр-хотиннинг овозини эшитдим. Бу гал ҳам хизматкор бола «Улар ўтган кунгек далага чиқиб кетишган» деган жавобни қилди. Шундан маълум бўлдики, Хоанг мен билан учрашишни хоҳламаётган экан. Нега? Бунинг сабабини билолмадим, лекин уникига бормай қўйдим. Баъзан кўчада учрашиб қолгудек бўлсак ҳам, нохушгина кўришардик-да, кўнгил учун у ёқ-бу ёқдан озгина сўзлашган бўлиб, ўз йўлимизга кетардик. Мен учун бу ажабланарли ҳол эмасди. Чунки унинг ғалати одатлари борлигини кўп марта эшитганман. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, яқин оғайниларида ҳам айнаб кета берарди. Балки

¹ Умумжамият қўзғолони—1945 йил Вьетнам Демократик Республикасининг вужудга келтирган август қўзғолони.

бунинг сабаби бордиру, лекин уни Хоангинг ўзидан бўлак ҳеч ким билмасди. Агар унинг асарларини танқид қилган киши сизнинг асарингизни мақгаса ёки сиз Ханойга кўчиб келиб, ёзувчилар билан дўстлашиб, марказий газеталарга аввалгидек почта орқали мақолалар юбориш ташвишидан қутулган бўлсангиз, сиз билан ҳам юз кўрмас бўлиб кетиши мумкин. Афтидан, Ханойдаги адабий тўғараклар Хоангинг асарлари ҳақида қандай фикрда эканликлари ўзига ҳам аён эди.

Шундай бўлса ҳам нима учун кўплар уни ёмон кўришларини дарҳол тушуна олмадим. Гоминдан қўшиқларни келиб японларни қуролсизлаштираётганида енгилтак қизлар меҳмонлар дидига мослаб европача кийимларини хитойча кийим-бошига алмаштирган эдилар. Лекин менинг оғайним учун гоминданчилар ҳам, японлар ҳам барибир эди. У ҳамёни тўлаларнинг кўнглини оларди-ю, ҳамёни бўшларни газета орқали бадном қиларди. Хоанг ҳеч айблари бўлмаса-да, миллий озодлик ҳаракатининг газеталари мақтаган эски дўстларини пролетар ёзувчилари деб атаб, энди бизнинг давримиз келди, хоҳлаганимизни қилаверамиз, дейдиган чувриндилар, деб қораларди.

Ўша кезларда газеталарни ўқиб, ачинганларим ҳамон ёдимда.

Вьетнамда баъзи жуда тубанлашиб кетган ёзувчилар борлиги мен учун ачинарли ҳол эди. Лекин Хоангинг бўҳтонларига келганда, уларга ҳеч эътибор бермасдим, чунки Хоанг ўтакетган мутаассиб, ҳар қандай янгиликка тиш-тирноғи билан қарши турувчи одам эди. Шунинг учун мен энди орамиздаги дўстлик йўқолди, деб ҳисоблардим. Лекин нега у менинг келишимдан шунчалик қувондийкин? Халқимизнинг қаҳрамонона кураши унинг ҳам дунёқарашини ўзгартирганмикан? Унинг ҳар бир сўзини ҳаяжон билан тинглардим.

— Сизни эсламаган кунимиз бўлмади. Бир кунни газетани кўздан кечириётиб мақолангизни кўрдиму, сизни бу ёққа ташвиқот қилиш учун юборишган бўлишса керак, деб ўйлаб қолдим. Кейин шу қишлоқдаги сизга ўхшаган ташвиқотчи одам билан тасодифан учрашиб қолиб, қўлингизга тегишига қатъий ишонмасам ҳам, хат бериб юбордим. Бундан ташқари, ишингиз бошингиздан ошиб ётган бир пайтда бу томонларга кела олармидингиз дедим ўзимча. Бунинг қарангки, барибир

ина топишдик! Чарчаганга ўхшайсиз. Наҳотки яёв келган бўлсангиз? Ахир бизнинг қишлоқни топиш унчалик осон гапмас. Мен бу ерга то ўргангунимча неча марта адашиб қолай дедим. Баъзан далага чиққанимда, қайси сўқмоқ билан қайтиб келишни билмай қолардим. Сўқмоқлар жуда кўп. Тагин ҳаммаси бир-бирига ўхшайди.

* * *

Хоанглар оиласи кўчиб келган ҳовли саранжом-сариншта ва каттагина бўлиб, деворлари бўялган учта хона, кенг даҳлиз ва тош ётқизилган ҳовлидан иборат эди. Уйнинг олдида салқин боғ ва чоғроқ томорқа ҳам бор эди. Булар ҳаммаси кишининг баҳри дилни очарди. Бунинг устига, Хоангнинг айтишича, энг кўнглилиси оиласи билан ҳамма уйни ўзлариники қилиб олишган эди. Уйнинг эгаси, ханойлик савдогар, авваллари Хоангдан ижара ҳақи оларкан, отасининг ёнидан бошқа жой олиб кўчиб кетгач, уйини бутунлай унга ташлаб кетибди.

— Бу уйнинг топилиши ҳам бизнинг бахтимиз, бўлмаса, ҳолимиз нима кечарди... Сиз, бу ерга кўчирилганиннг қай аҳволда яшаётганларини билмайсиз. Сизга бир воқеани сўзлаб берай. Акаси укасиникига оиласи билан кўчиб келган экан. Келин ойисининг ой-куни етиб, дард тутаетганида қайиниси уйдан ҳайдаб чиқарибди. Бечора келин ойиси бориб томорқаниннг этагидаги чайлада туғишга мажбур бўлибди¹.

Хоангга бу ердаги деҳқонларнинг урф-одатлари бошқача эканлигини тушунтирдим.

— Шундай ҳам бўла қолсин.— Хоангнинг овози қалтирарди.— Майли, шундай бўлсин. Лекин ҳамма вақт ҳам ярамас урф-одатга ёпишиб олишга ҳожат борми? Бунда фақат урф-одатиям айблаб бўлмайди. Одамлар бераҳм бўлиб кетишган. Акасининг аҳволи оғирлигини укаси кўриб турибди-ку, шундай бўлса ҳам бармоғини бигиз қилиб: «Пулни пўчоқча санамай юрган кезларингда, қора кунимга яраб деб жамғармаган экансан-да! Шаҳарнинг ҳавойи ҳаётида яшаб, товук гўшти-ю, ит гўштини ейишдан бўлак нарсга ҳаёлга кел-

¹ Вьетнамликларнинг одатича, мазкур уйда турмайдиган аёл шу уйда туғмаслиги керак. Чунки у ўша уйга бахтсизлик келтирармиш.

мабди-да. Мана энди ўша тўқлиқнинг... Ер сотиб олганингда-ку... Йўқ, буларга шаҳарнинг таралабедод ҳаёти бўлса бас! Ана энди хоҳлаганингча яшайвер», деб ўдагайлайди. Бу ахир ўтакетган инсофсизлик-ку. Нега энди бу ёғида бор бўлгандан кейин кўнгилдагидек яшамас экан? Кечаю кундуз эшакдек ишлаб, ер сотиб олиш учун бир тийинни ҳам тугиб қўядиган одамлар кўп деб ўйлайсизми?

— Гўё бирор айб қилгандек, бизни ёмонлашни яхши кўрадилар,— эрининг гапини илиб кетди Хоанг хоним,— ахир юз кишидан тўқсон тўққизтаси тэй¹ларнинг уруш очишга ҳеч қачон юраги дов бермас, деб гафлатда қолди-да. Бизни кўчиришлари ҳақида буйруқ чиққунга қадар мен ўзим ҳам, бу ҳаммаси оғзаки миш-мишлар деб юрувдим. Қарабсизки, уруш! Зўрға бошимизни олиб қочдик, мол-дунё ҳақида ўйлашга ҳам фурсат бўлмади. Яхшиямки, бир оз пул олиб, баъзи бир нарсаларни шаҳар ташқарисидаги боғимизга яширишга улгурган эканмиз. Агар тежаб-тергаб ишлатсак бир йилга етиши мумкин, кейин биз ҳам бошқалар қатори қашшоқлашиб қоламиз. Ростини айтганда, ҳозирги кунда товук гўшти ейишга ҳам қўрбимиз етади-ю, қўни-қўшнилари билиб қолишса гап-сўз қилишади-да. Одамларда инсоф қолмаган!

Хоанг кулиб қўйди.

— Сиртдан қараганда буларнинг ҳаммаси иш билан бандга ўхшайди. Қандай қилиб бировнинг ишига тумшуқ тикишга вақт топишаркин, ҳайронман! Бугун товук сўйсанг, эртасига бутун қишлоқ билиб турибди. Мана, мисол учун ҳозирни олайлик... Сизни менинг уйимга келаётганингизни кўриб, берк жойга пусиб олиб кузатадилар-да, эртага бу ерга келганингизни жар солишади. Исмингиз нима эканлиги ҳам, ёшнингиз ҳам, қадди-қоматингиз ҳам, юзингизда қанча холингиз борлиги ҳам, шимингизнинг чап почасида қанча тешик борлиги ҳам — ҳаммаси қишлоқда аён деяверинг...

Мен жилмайиб, унга ҳарбий ҳолатда қишлоқда пайдо бўлган ҳар бир нотаниш одамни синчиклаб текширишни одат эканлигини айтдим. Улардан шубҳаланишнинг ўрни йўқ, чунки улар қишлоқ комитетининг аъзо-

¹ Тэй — французлар (вьетнамча).

си ёки ўз-ўзини ҳимоя қилиш отрядининг жарчиси бўлишади.

— Мана шу «жаноблардан» бизга кун йўқ-да! Билмайман, бу аҳмоқликми ёки кишининг жиғига тегишми. Ҳомиладор аёлни кўришса ҳам кўйлагининг остига граната беркитган деб гумонсирай беришади. Ҳар би қоғозни ҳижжалаб, чорак соатда аранг ўқишади-ку, яна ҳужжат текширишади. Баъзан сўроқ ҳам қилишади. Кимсан? Қаёққа кетяпсан? Нега кетяпсан? Уйдан чиқсанг ҳам сўрашади, қайтсанг ҳам сўрашади. Мабодо шاپкангни унутиб қўйиб изингга қайтсанг ҳам яна ҳужжатиингни текширишади. Бир қараганда худди майнабозликка ўхшайди.

Хоанг тиржайиб, бошдан-оёғимгача синчковлик билан қараб чиққач, мендан сўради:

— Мана сиз қишлоқда кўп яшагансиз. Айтнинг-чи, уларнинг бундай хулқ-атворларини билармидингиз? Нега улар шундай майда гап, қитмир эканлар-а? Ханойда яшаганимда, мен деҳқонлар ҳаётини фақат сизнинг ҳикояларингиздан билардим. Лекин уларга қўшни бўлиб яшаш дўзах азобидан ҳам баттар экан!

У қалампир чайнагандек, афтини буруштириб, лабларини қийшайтирди. Унинг турқи тароватидан қаттиқ нафратланаётгани билиниб турарди.

Эр-хотин бири олиб бири қўйиб деҳқонларни ерга қориштиришга тушдилар. Нодонлар ҳам улар, қўпол муомалалилар ҳам улар, хасислар ҳам улар, қисқасини айтганда, деҳқонлар ўтакетган муттаҳам бўлиб қолишди, деҳқонлар ҳатто қавм-қариндошларини қандай ҳурмат қилишни ҳам билмайди. Айниқса, хотинлар билан ёшларни айтмайсизми! Ҳатто қўл қўйишнинг уддасидан чиқолмайдилару сиёсатдон бўлиб қолганликларига ҳайрон қоласан киши. Бу гапларга ўласанми, куясанми. Шундай ҳар хил: «қарор», «талабнома», «танқид», «огоҳлантириш», «колониялизм», «фашизм», «реакция», «социализм», «демократия», яна ундай-бундай эмас, билиб қўйинг, «янги демократия» каби «ақлли» сўзларни ёғдиришадиким... Бир кишига ёпишишдими, тамом, осонликча қўйиб юборишмайди. Соатлаб ташвиқот қилишади. Эҳтимол улар бизга ўхшаган шаҳарда яшаган кишиларни ўтакетган қоғоқ, ҳеч нарсани билмайди деб ўйласалар керак, имкон бўлди дегунча

насиҳатгўйликка ўтадилар. Қиладиган насиҳатларининг бир эшитганингизда эди!..

Хоанг менга синовчан назар ташлади.

— Мен ҳозир сизга содир бўлиши хаёлингизга ҳам келмаган бир воқеани сўзлаб бераман! Агар алдасам, шу ердаёқ тил тортмай ўлай. Бир куни Хюйен бозорини айланиб келишга аҳд қилдим. Бозорга бориш йўлини ўзим ҳам билардим-ку, айрилишга етиб борганимда, бирорта ўткинчидан аниқлаб олмоқчи бўлиб тўхтадим. Анча вақт туриб қолдим. Ахийри бир қучоқ бамбук орқалаган баланд бўйли йигит кўришди. У билан салом-аллик қилдим-да, ҳурматиини жойига келтириб: «Хюйен бозорига қайси йўл билан борилишини айтиб беролмайсизми?» деб сўрадим. Йигит бир оғиз сўз демай-петмай менга бақрайиб қараб қолди. Мен унинг мақсадининг англаб, ҳужжатимни узатдим-да, илтимосимни такрорладим.

Шундан кейин у менга йўлни тушунтира бошлади: «Жаноб, мана бу сўқмоқдан катта баньянгача етиб борасиз-да, олдин чапга, кейин ўнгга буриласиз. Дала-ни кесиб ўтгач, Иго қишлоғи келади, ундан ўтиб, яна ўнгга бурилсангиз, худди бозорнинг ўзидан чиқасиз».

Гапини оқизмай-томизмай айтиб бера олганимга ка-фил бўла олмайман-ку, лекин йўлни тушунтириши мана шу тарзда борганди чоғи. Шуниси ёдимдаки, у ҳадеб «чапга», «ўнгга» деяверганидан, гангиб кетгандим. Кейин у менга бошқа йўловчини кутиб туришимни маслаҳат берди. Мен ҳам шундай бўлишини афзалроқ билиб, дарров кўна қолдим. Йигит жилмайиб: «Бўлмаса, мен кета қолай. Сизни кузатиб қўя олмаганим учун узр. Жуда шошаётувдим... Бу бамбукларни Тхионгга тезроқ олиб бориш керак. У ерда диверсияга тайёргарлик кўриляпти, душмanning механизациялашган қўшинини тўхтатиб қолиш зарур. Бизнинг Қаршилик кўрсатиш урушимиз уч даврга бўлинади: актив мудофаа, кучларнинг тенг келиши, барча фронт бўйлаб қарши ҳужумга ўтиш. Актив мудофаа жангидан мақсад шуки...» У барча билганларини дарсни ёд олган мактаб боласидек айтиб берди.

Хоанг хоним шарақлаб кулиб юборди. Мен ҳам унга ўхшаб кулмоқчи бўлган эдим, лекин удалай олмадим. Хоанг буни сезиб қолди:

— Агар алдаётган бўлсам ўлай!— деди у куйиниб.

ва яна бояги нчган қасамини такрорлади.— Лекин б ласизми, ўша топда бу гапларни эшитиб лол бўлиб қодим, ҳатто бу гапларни шунчали кулгили экани хаёлимга ҳам келмабди. Кулгили эканини билганимда ўшердаёқ кулиб юборган бўлардим. Яхшиси бундайла билан алоқа қилмаган маъқул экан. Шундан кейин хотинимга эшикни занжирлаб қўйишни тайинладим-да эртадан-кечгача уйдан чиқмасликни одат қилиб олдик

Мен зўрма-зўраки жилмайдим. Бир кўнглим Хоанг билан баҳслашмоқчи бўлдим, бефойдалигини англаб жим ўтира бердим. Ахир у мен сингари она сути оғзидан кетмаган болаларнинг гапини диққат билан эшитиб ўтирармиди. Ҳатто у бутун қишлоқни айланиб, у ердаги ҳаётни ўз кўзлари билан кўриб келганида ҳам, барибир унинг одамларга бўлган муносабати ўзгармаган бўларди. Чунки у умр бўйи одамларга бир хил қараш билан боқарди. Хоанг қишлоқ йиғитини «уч этап» таълимотини ёд олгани учун масхара қилиб кулди-ку, лекин йиғитнинг бамбуқ боғини Тхионгга, душман армиясини тўхтатиб қолиш учун орқалаб кетаётганига аҳамият ҳам бермади. Ўз билганлари билан фахрланувчи ёш қишлоқ йиғити Хоангга ўта аҳмоқ бўлиб кўринибди. Ахир йиғитдаги ўзларишларнинг ўзи янгиликка томон интилиш-ку. Афтидан Хоангга ўхшаганларнинг ҳаёт билан чуқурроқ танишуви уларни умидсизлантирар ва аянчли тушқунликка соларди. Бундан ташқари, мен Хоангнинг назарида эндигина адабиётга қадам қўяётган ёш бола эканлигини ҳам билардим. Шундай бўлгандан кейин у билан баҳслашиб ўтирармидим? Мен фақат, оҳистагина шундай дедим:

— Ҳаётда чалкашликлар кўп экан. Мана масалан, биз деҳқонларни яхши билмаймиз. Мен ўзим кўпинча деҳқонлар билан тўқнашиб қоламан. Шунда уларнинг нодонлигини, қўллардек камситилганини кўриб хафа бўлиб кетаман. Шунинг учун «халқ кучи» тўғрисида гап боргудек бўлса, унга ишонмай, мамлакатимизда деҳқонларнинг сони кўп бўлса ҳам, инқилоб қилиша олмайди деб ҳисоблардим. Ўзимча, Ле Лой¹ ва Куанг Чунг²

¹ Ле Лой — Ле династиясининг асосчиси, 1433 йилда ўлган. Мамлакатдан Хитой феодалларининг қўшнларини ҳайдаб чиқарган қўзғолончиларнинг раҳбари.

² Куанг Чунг — Тейшон намойишининг (1771—1801) раҳбарларидан бири.

даврлари аллақачон ўтиб кетган, тарих энди орқага қайтмайди, деб ўйлардим. Лекин мана Умумжамият кўзғолони бошланди. Мен деҳқонлар билан ёнма-ён туриб, уезд шахарларидан бирини штурм қилиб олишларида қатнашдим. Улар билан Нам-бо¹ ва Чунг-бо² фронтларида жанг қилдим. Кўзлари шилпик, тишларига тишов солиш одатини тарк этмаган кишиларни, «граната» сўзини тўғрироқ айта олмайдиган, сафда айтиладиган қўшиқларни, қуръон сураларини тиловат қилаётгандек маъюсона куйлашган шу деҳқонларни қандай жанг қилганларини бир кўрганнингизда эди. Урушга фидокорлик, дойураклик билан кириб боришганини-чи! Мен ўшанда ҳайратда қолганман. Улар уйдагиларини жуда-жуда соғинишарди, лекин ҳеч кимга ҳеч қачон бу ҳақда гапиришмасди. Бор-йўғи бир неча ойгина аввал худди шу кишилар нафрат ва ҳақоратларга бош эгиб-штоат қилгандилар.

Хоангнинг лаблари асабий пирпираб кетди.

— Сиз уларни ўтакетган нодон деганимга қарши эмасдирсиз, албатта! Мен мудофаа отрядининг жангчиларини кўрганман. Баъзилари ҳатто болалардек қизиқсиниб гранатанинг у ёқ-бу ёғини ковлашар, оқибада ё шеригини, ё ўзини ҳалок қилишарди. Янги системадаги милтиқни-ку, ҳанузгача қандай отилишини билишмайди. Уларнинг беҳуда жонбозлик қилишидан нима фойда, айтинг-чи? Келинг, бу ҳақда гапни бас қилайлик! Ахир авваллари бизда милтиқнинг ўзи бўлмагандан кейин, отишни қаёқдан ҳам билсинлар. Лекин буни ўрганиб олгунларича озмунча фурсат керак бўлмайди! Улар-ку французлар билан жанг қилишаётган экан-а, лекин ўзингиз айтинг-чи, бошқаларнинг бахтига завољ бўлиб нима учун раҳбарларни бир комитетдан иккинчисига ўтказиша беришади? Мана масалан, Ханойдаги бизнинг район комитети раисини олиб кўрайлик. Бу йигит урушгача ошхонага бошчилик қилиб, ўзи ҳам ичак-чавоқлардан яхшигина шўрва қайнатиб юрарди. Уни жойидан олдилар-да, район комитетига раис қилиб қўйдилар. Нима учун? Ахир у бу лавозимда сира ишлаб кўрмаган-ку! Бу ердаги раисни айтмайсизми? Бир куни

¹ Нам-бо — революциядан кейин, Вьетнамнинг жанубий қисми. Нам Ки шундай деб атала бошланди.

² Чунг-бо — Вьетнамнинг марказий қисми Чун Ки революциядан кейин шундай атала бошланди.

у хотинимнинг ҳужжатларини текшира бошлабди. Қараса, унинг фамилияси бу ердаги аёллар фамилиясига ўхшамас эмиш. Шундан кейин бу ҳужжатлар биронта эркакдан олинган бўлса керак, деб гумонсирабди.

Хоангнинг хотини шундай кулдики, бечорани йўтал тутиб кўзларидан ёш чиқиб кетди. Уни рўмолчаси билан аябдан-да, лабларини чўчайтириб, менга қаради:

— Агар бу ерда яшаш сизга ҳам насиб бўлганида борми, сиз ҳам роса кулган бўлардингиз. Бир ўйлаб қаранг-а, ўша раис эримдан халқ мактабида дарс беришликни ёки бўлмаса «ташвиқот» ишлари билан шуғулланишни талаб қилса бўладими.

— Очиғини айтсам, мен бу ерда ҳеч нарса билан машғул эмасман,— деди Хоанг,— ҳатто зерикиб қоляпман ҳам. Қани ўзингиз айтнинг-чи, ахир шундай одамлар билан бирга ишлаб бўладими? Йўқ, ундаи кўра мени реакционер деганларида маъқулроқ бўларди.

— Шунча бўш вақтингиз бор экан, бирор нарса ёзсангиз бўлмасмиди?— деб сўрадим ундан, гапни бошқа ёққа буриш мақсадида.

— Афсуски, ҳеч нарса... Ахир бу ерда ижод қилиш учун шарт-шароит йўқ, ҳатто дурустроқ ёзув столи ҳам. Лекин қандай бўлганда ҳам, бизнинг вазифамиз ҳозирги даврни ўз асарларимизда акс эттиришдир. Агар бир оз тер тўкилса, Бу Чонг Фунгнинг¹ «Бахтлилар тақдир»дан таъсирчанроқ бирор нарса ёзиш мумкин. О, агар у ҳаёт бўлганидами, буни ўзи боплаган бўларди.

Соат тўртда тамом бўлган тушликдан сўнг Хоанг кўчирилиб келинган таниш-билишларининг уйига боришни таклиф этди. Кейин билсам, бири истеъфога чиққан чиновник, бири кичик вилоятнинг собиқ губернатори, бири ўқувчи қизларнинг номусига теккани учун ҳайдалган ўқув юртлари нозир, бири ўғри ва порахўрликда айбланган собиқ давлат хизматчиси каби кишилар экан. Хоангга улар жамияти унча ёқинқирамасди. Улар адабиётдан ҳам, санъатдан ҳам ҳеч нарсани билишмас, туни бўйи қартабозлик қилишгани қилишган эди. Гаплашиш ҳам зерикарли эди улар билан. Лекин улардан бўлак ким билан ҳам учрашиш мумкин бу ерларда? Хоанг булар ҳақида менга шивирлаб гапириб бераркан, баъзи-баъзида қулогимга энгашиб ўз таниш-

¹ Бу Чонг Фунг — Вьетнам ёзувчиси (1912—1939).

ларининг ахлоқу одатидан хабардор қиларди. Биз ошхонада ўралишиб қолган Хоангнинг хотини етиб олсин учун оҳиста одимлаб борардик.

У ошхонанинг иссигидан юзлари қизарган ҳолда бизга етиб олди-да, шоша-пиша уй ишларидан сўзлай кетди:

— Димланган батат¹ларга ҳам қараб қўйишга тўғри келди. Кечқурунгача пишиши керак-да. Бу ерда фақат мева-чевалар билан куи кўришга тўғри келяпти. Эртага ҳурматли меҳмонимиз учун шакарқамиш сотиб олиб яхшигина қайла тайёрлаб бераман.

Печакгул билан қопланган катта ғиштни дарвозага етиб келганимизда Хоанг қўнғироқ тизимчасини тортди. Уйдан бир бола югуриб чиқди-да, сертакаллуфлик билан саломлашди:

— Жанобларига саломлар!

— Сизга ҳам жаноблари! Жаноб Фам уйдадилар?

— Кечирасиз... У жаноб нозирнинг уйига меҳмондорчиликка кетган эдилар.

— Менга, нозир эрталабдан бери шу ерда дейишди-ку.

— Кечирасиз, у киши бугун бизнинг уйга келганлари йўқ.

Эгри-бугри сўқмоқдан юриб бошқасиникига келдик. Бу ҳам печакгул билан қопланган ғиштин дарвозали уй эди. Эшик олдида энага бир болани кўтариб ўтирарди.

— Жанобларга саломлар! Хонимларига ҳам саломлар!

— Ташаккур айтамыз.

— Жаноб нозир уйдадилар?

— Кечирасиз... У киши губернаторнинг уйига меҳмонга кетган эдилар.

— Губернаторнинг уйидагилар уни бу ерга келган дейишди-ку!

— Йўқ, йўқ, кечирасиз, жаноблари.

У ердан бир оз узоқлашганимиздан кейин Хоанг хотинига секингина:

— Булар яна қартабозликка муккасидан тушишган кўринади. Хоним Йен Ки ҳам, ўғли ҳам, албатта, уйда йўқ. Ахир ўғли ўтакетган қартабоз-ку. Шу ерга ёки жаноб Фамнинг уйига тўпланиб олиб хизматкорларига ҳеч кимни киритмаслигини тайинлаб қўйишган бўлса ажаб эмас,— деб шивирлади.

Хотини индамади. Хоанг бўлса елкамга қоқиб:

¹ Б а т а т — ширин картошка.

— Қўнғилсиз воқеалар, тўғри эмасми? Оқ-қорап таниган зноиллар шундай қилгандан кейин, оддий халқ тўғрисида нима ҳам деб бўларди.

Бу гап менга қаттиқ ботиб, Хоангга раҳмин келди. Нега энди у олий жамиятимиз учун ҳеч қандай фойдаси тегмайдиган бу инфослар билан дўст тутинаркин? Нима учун армияга бориб, ёзувчиларнинг агитбригадасига ёзилмаганикин? У ерда солдат формасини кийган студентларни, хизматчиларни кўрарди, клиника ва госпиталларда ишлаётган шифокорлар билан бирга бўларди. Халқ орасида яшаб, энг қизғин дамларни бошидан кечираётган, халқдан равиқли ижодлари учун кўп нарсалар ўрганаётган ҳамкасблари: ёзувчилар, рассомлар билан бирга бўларди-ку.

— Гапларингизни эшитиб одам хафа бўлиб кетади,— деб жавоб бердим нохушлик билан,— агар аҳвол шу даражада ёмон бўлса, урушда енгилишимиз муқаррар экан-да?

Хоанг менинг сўзларимга сичқонга ёпишган мушукдек ёпишиб олди:

— Ҳа, ҳа, мен пессимистман... Ҳаётни синчиклаб ўрганиб ғам-аламга ботишинг ҳам ҳеч гап эмас. Лекин ҳали тамоман руҳим тушган эмас, бу президентга қаттиқ ишонганимдан бўлса керак. Агар август инқилоби ва Қаршилиқ кўрсатиш уруши ғалаба билан тугаса, фақат президент туфайли бунга эришилди дейиш мумкин. Хо Ши Миннинг қобилияти ҳар қандай мамлакатни ҳалокатдан қутқаришга қодир, аммо бизда ҳам унга осон бўлаётгани йўқ. Бунини қарангки, қандайдир де Голль жаҳондаги тўрт буюк мамлакатнинг бири бўлмиш Франциядаги озодлик ҳаракатининг символига айланиб қолса-я!

Мен француз Қаршилиқ кўрсатиш армиясининг де Голлдан кўра кўпроқ хизмат кўрсатган қаҳрамонларини Хоангнинг ёдига солган эдим, у қатъий бош чайқади:

— Улардан ҳеч қайсисини Хо Ши Мин билан тенглаштириб бўлмайди! Бу чолнинг хизматлари беқиёс,— сўзида давом этди у,— шунга яна ҳам қатъий аминманки, Хо Ши Мин ҳатто биздек қолюқ халқни ҳам озодликка олиб чиқа олади. Олтинчи март шартномасидан¹

¹ 1946 йил ВДР билан Франция ўртасида тузилган яраш шартномаси.

кейин америкаликларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўлди, чунки бизнинг чолни алдаш осон эмаслигини сезиб қолишди-да. Уларнинг олдида французлар ким бўлибди! Бир тийинга арзимайдилар. Агар америкаликлар уларни тезламаганда шартномани бузишга журъат қила олишмасди. Сирасини айтганда, бу улар учун кутилмаган бир бахт бўлмадими? Агар французлар ўрнида мен бўлсам, бунга икки қўллаб ёпишиб олардим? Тўғрими?

Кечкурун, димланган бататни еб бўлгач, чой ичдик-да, шу ваҳоти ухламоқни ихтиёр қилдик. Хоанг менга, олис йўл юриб келгансиз, бунинг устига узоқ суҳбатлашдик, энди яхшилаб дам олишингиз керак, деди. Унча уйқум келмаса ҳам иссиқ кўрпа орасига кириб, пашшахонага жойлашиб олсам ёмон бўлмасди.

Иккита узун каравот шундоққина ёнма-ён турарди. Қордек оппоқ, нафис пардалардан қандайдир хушбўй атир иси тараларди. Хоанг иккимиз биринчи бўлиб ётиб олдик. Каравот ёнидаги столчада бир пачка хушбўй сигарета, бир қути гугурт ва кулдон турарди. Устки кийимни ечишга шошилмасдим. Чунки мен шаҳарда босмахона ишчилари билан бирга ётиб юрганимдан қўйлақларимга ўтиб олган «ҳашарот»ларни мана бу хушбўй атир иси таралиб турган кўрпаларга ҳам ўтиб кетишидан хавфсирардим.

Хоанг хоним ҳамма ёқни тартибга солгач, эшикни ёпди-да, оёқ томонимизга чироқни қўйиб, бутилкани олди.

— Катта чироқни ёқмоқчимисан?— деб сўради эри ундан.

— Ҳа, ҳозир лампа мой соламан.

— Сиз «Уч шаханшоҳлик»ни севасизми?— деди менга қараб Хоанг.

Мен ҳали уни охиригача ўқиб улгурмаганимга иқрор бўлдим.

— Мана бу ишингиз чакки бўлибди. Дунёдаги романлар ичида ўзиям энг қизиқарлиси «Уч шаханшоҳлигу» «Шарқий Чжоу князлигининг тарихи»¹ саналади-да! Хитойлар жаҳондаги энг зўр романчилар бўлишса ҳам, лекин энг яхшиси шу иккала роман ҳисобланади. «Дарё гирдоблари» ҳам қизиқарли-ку, барибир улардек эмас. Қолганларини бўлса бир марта ўқиб чиққанингдан ке-

¹ Хитойнинг ўрта аср романлари.

йин бўлди, бошқа ўқигинг келмайди. Аммо «Уч шахан шоҳлик» ва «Шарқий Чжоу князлигининг тарихи»ни эса ўқиб тўймайсан киши.

— Сиз шу китобларни бу ёққа ҳам олиб келганмисиз?

— Биттаси Ханойда йўқолиб қолган. Ҳали-ҳали афсусланамиз. Бахтимизга «Уч шаханшоҳлик» шаҳар ташқарисидаги боғимизда эди, уни ола келдик. Агар бу китоб бўлмаганда, зерикиб ўлармидик?

Хоанг сигаретасининг кулини қоқиб, қўшиб қўйди:

— Ҳар куни ухлашдан олдин ундан бир неча бобини ўқиймиз. Бу бизнинг одатдаги ишимизга айланиб қолган. Шунинг учун ҳам сиздан сўраяпман-да. Мабодо жуда уйқунгиз келаётган бўлса, ҳар кунги одатимизни бугунчалик тарк этишимиз мумкин.

Мен улардан бугун ҳам одатларича китоб ўқий беришларини илтимос қилдим. Хоанг суюниб кетди.

— О, яхши бўлмаса, рухсатингиз билан ўқишни бошлаймиз. То уйқу босиб келгунча ўқиймиз. Сиз жуда чарчагансиз, дарров ухлаб қоларсиз. Фақат мана бу чироқнинг ёруғи кўзингизга тушиб, ухлатмайди-да. Ё ўчириб қўя қолайликми?

Унга, кўпинча босмахонада, лампочкалар ёруғида, машиналарнинг шовқин-суронида ухлаб қолишимни, бу ердаги юмшоқ ўрин-кўрпада бўлса, ухлаганимдан кейин замбарак отиб ҳам уйғотиб бўлмаслигини айтдим.

Хоанг хирилдоқ овози билан кулиб юборди:

— Майли. Бошлаймиз. Хотин, китобни бу ёққа олиб кел.

Хоанг хоним буфетдан қалин, яхши муқоваланган, чарм корешокли китобни олди-да:

— Ким бошлайди?— деб сўради.

— Сен бошлай қол.

Хоанг хоним чироқни юқорироққа олди-да, кўйлагини ечиб, аллақачон кўрпа орасига кириб уйқуни ураётган ўғлининг ёнига ётди.

— Кеча қаерга келган эдик? Менимча...

— Барибир эмасми сенга. Цао Цао қандай қилиб Гуань Гуннинг қўшинларини тор-мор қилганини қайтадан ўқий қол. Сизнингча қандай?— деди яна менга қараб Хоанг,— Цао Цао истейдодли одам бўлган-а?

— Шундай дейишади,— деб жавоб бердим мен гапни қисқа қилиш учун.

— Бўлмасам-чи! Учала шоҳ ичида энг ақллиси ҳам шу-да. Билмадим бундай талантили кишилар қаердан пайдо бўлар экан-а?!

Хоанг хоним китобдан қидирган бетини топди-да, майин, жарангдор овоз билан ўқий бошлади. Хоанг сигаретасини узоқ-узоқ тортиб, тинглаб ётар, ўқитин-ўқитин ҳаяжонланиб букилган тиззаларига уриб қўярди:

— Мана бу истъод! Мана бунга қойилман! Эҳ, бу Цао Цао нақадар ақлли-а!

ПОВЕСТЛАР

МОМАҚАЛДИРОҚ

нинг исми алоҳида диққатга сазовор исмлардан эмас эди. Ҳамма исмлар сингари оддийгина Жн, Ле Вап Жн эди. У қишлоқ қоровулхонасининг бошлиғи эди, шунинг учун ҳам уни бошлиқ Жн ҳам деб аташарди. У ўғирлик билан шуғуллана бошлаганидан кейин унга «Момақалдиروق» лақабини қўйишди. Бу шундай бўлган эди. Ўғирлар ҳар гал маслаҳатга тўпланишганларида, Жн овқат билан винога муккасидан кетиб, индамасдан ўтирарди. Еб-ичиб бўлганидан сўнг, кўзларини чақчайтириб, тишларини ковлаб ўзига бирон юмуш буюришларини кўтиб ўтирарди. Ушанда у тишқавлагичини ташлаб, ўрнидан турар ва липасини кўтариб, буюрилган «ишга» кетарди. Ривоятларга қараганда, Момақалдиروق руҳи осмондан буйруқ бўлмагунча ҳеч кимни ўлдирмасди. Жн ҳам буйруққа биноан ўлдирish кераклигига амин эди. Шунинг учун ҳам аллаким ҳазиллашиб унга «Момақалдиروق» деб ном қўйган эди. Ушандан бери бу лақаб унга шунчалик сингиб кетдики, ҳатто Ву Дай қишлоғи аҳолиси унинг ҳақиқий исмини тамомла эсдан чиқариб юборди. Унга бу лақаб нима учун қўйилганини ҳеч ким билмасди. Бировлар лақаб унинг қўрслиги, қизиққонлиги, бошқалар эса гулдураган, қаттиқ овози учун берилган деб ҳисоблашарди. Ҳақиқатан ҳам, у гапира бошлади дегунча, ҳамма беихтиёр момақалдиروقнинг гумбуллашини эсларди. Бунинг устига у худди момақалдиروقнинг руҳидек ҳар доим аччиқланар, кичқирав ва анчагача ўзига келолмас эди.

Жи ўзининг бу ваҳимали лақабини ёши ўттиздан ошганда орттирди. Унинг боши кўмирдек қоп-қора, юзи гирт чўтир, ёноқлари туртиб чиққан, пешонаси ҳам жуда тор эди, бароқ қош, калта бурни таңқайиб турарди. Унинг сочлари пахмайган, бойқушиникидек кичкина, чақчайган кўзлари олазарак, жағи туртиб чиққан, тишлари эса сап-сарик ва қийшиқ-қинғир эди.

Хуллас, у одам эмас, олабўжининг худди ўзи эди.

Болалар уни кўришлари билан худда биров бўғизлаётгандек додлардилар. Жи улар учун ажибадан ҳам даҳшатлироқ эди. «Учир овозининг, бўкирма, бўлмаса Момақалди роққа бериб юбораман сени!..»—дерди боласини қўрқитмоқчи бўлган она. Жининг қаердан, қандай қилиб келганлигини ҳеч ким билмасди. Унинг ота-онаси ҳам ҳеч қачон бу ерларда яшамаган. Уни жуда кичиклигида меҳрибонлиги билан ҳаммага машҳур бўлган Тхит исмли ёшгина, ўзига тўқ бева хотин асраб олган эди. Кунларнинг бирида холанинг олдига қўлида чақалоқ кўтарган бир киши келади. «Бу бола, гадойчилик билан кун кечирадиган жуда бахтсиз бир жувоининг фарзанди»,— дейди у бевага. Ўзи боқа олмаганидан менга ташлаб кетган эди. Бир савоб иш қилинг, уни ўз тарбиянгизга олинг. Ахир сиз бефарзандсиз— Тхит хола ҳам дарров рози бўла қолди. Баъзи бировлар боланинг отаси одам ўлдирганлиги учун қамалиб кетган, онаси бошқа бировга эрга текканмиш, деган гап тарқатган бўлсалар ҳам, Тхит хола болани худди ўз фарзандидек севиб ардоқларди. Улар боланинг уйи шу қишлоқдан бир неча кунлик йўл холос, десалар-да, Тхит холанинг бу гапларга ишонгиси келмасди. Ахир одамларга қўйиб берсанг, нималар дейишмайди!

У болани жуда яхши кўрарди. Боладаги қўполлик ва тажанглик қанчалик тез ошса, ўзи ҳам кишини ажаблантирадиган даражада тез ўсарди. У холага сира меҳр қўймади. Болалигида у дам-бадам йиғлар, аммо унинг йиғиси бошқаларникига ўхшамас, кўзларида ёш ўрнига ғазаб акс этарди. Катта бўлганида эса, худди душманининг елкасига қандай қилиб пичоқ санчишни ўйлагандек, жун бўйи хўмрайиб ўтирарди. Кейин унинг босқинчиларни ўлдириш учун соқчи бўлгиси келди. У бу мақсадига етди ҳам. Лекин бу романлар, шеърлар ёзиш ёки қарта ўйнаш билан барабар бўлиб, бу билан тирикчилик ўтмасди. Мен ҳали боғиб кетган босқинчи, соқчи ёки шоирини

кўрмаганман. Буларнинг ҳаммаси шунчаки охири воқеа бўладиган бир ишқибозлик холос. Ўз-ўзидан маълумки, инсонга ҳақиқий касб керак. Шундай мақсадда Мома қалдиروқ қушхонага борди. Бу аяникли иш унга жуда маъқул тушди. У пичоқ остида жон бериб, қонлари тизиллаб тоғорага тушаётган, жон талвасасида типирчи-лаётган жониворларни ҳузур қилиб томоша қиларди. Бунинг устига қушхонада парча-пурча гўштлардан қайнатилган шўрва истаганча бор эди. У ана шундай хунрез бўлиб вояга етди.

Шуниси ажабланарли эдики, бу одам гўзалликни яхши кўрарди. Демак гўзалликнинг маъносига етиш учун ҳис-туйғуга тўла қалбнинг ҳожати йўқ экан-да! Ҳа, ҳамма эркаклар сингари чиройли қизга уйланишни истарди. У уйланди, тўғриси, ипак сотувчи бир беванинг ёлғиз, гўзал қизини зўрлик билан тортиб олди. Ҳа қизни бозор йўлида кўриб қолди ва ўйлаб-нетиб ўтирмасдан уйига борди.

Қизнинг уйида қуйидаги мазмундаги гап бўлиб ўтди:

— Сизнинг жуда чиройли товугингиз бор экан. Ўшани менга беринг!

Бева хотин қўрқиб кетиб ўзича: «Унга нима керак экан! Эҳтимол пул сўраётгандир, винога бир неча дона берай, даф бўлсин, ишқилиб галва чиқармаса бўлгани» деб ўйлаб, қўйнидан бир неча қоғоз пул чиқарди, текислаб, патнисга қўйди-да, мулоимлик билан жилмайиб Ҳагига узатди:

— Товуқ боқмаймиз, жаноби бошлиқ, мен ўзим қари бир бева бўлсам, қизим эса етимча, ҳеч кимимиз йўқ, бир умидимиз сиздан, шунинг учун кам бўлса ҳам кўп ўрнида кўрасиз.

Ҳагига хахолаб кулиб юборди.

— Менга пулингиз керак эмас, товуқни чўзинг.

Бу сафар бева гап нима ҳақда кетаётганлигини сезса ҳам, сир бой бермади. Шунинг учун қандай жавоб қилишни билмай жим туриб қолди. Ҳагига тағин хахолаб кулди.

— Вой бефаҳм-э! Майли, очикчасига айта қолай: мен хўрозман, ўзим учун товуқ қидириб юрибман!

Бева хотин ноилоҳ шундай деди:

— Аттанг. Сизга маъқул бўлган товуқни бировга сотиб қўйган эдим-ку!

Унинг жони ҳалқумига келди.

— Билганингни қил! Фақат эсингда бўлсинки, менга бир нарсга ёкса — сотиб оламан, сотиб ололмасам — ўғирлайман, ўғирлай олмасам — зўрлик билан оламан. Уйла, қайси бири сенга маъқул. Аммо айтганимдан қайтмайман, шунн биллиб қўй.

Жи шундай деб чиқиб кетди. Орага шайтон оралаб қолди. Бечора қизини пешонасига ёзилгани шу экан. Тақдирда боридан қочиб бўлмайди. Кўз ёши тўкишдан бошқа илож йўқ.

Эртаси кунн бева хотин Тхит холаникига келди. Иккала хотин ҳам жуда ёш бева қолганларидан бир-бирларини яхши тушунишарди. Аммо энди нима ҳам қилиб бўларди? Тхит хола юрагида минг алам билан таъна сўзларини эшитди, бечора бева эса тақдирга тан бериб, Жининг таклифига рози бўлди. Улар икковлон ўзларининг ва софдил, меҳрибон, яхши ёрга лойиқ гул-гул очилиб келаётган ёш қизининг аччиқ тақдирига роса йиғлашди. Аммо аёлларнинг кўз ёшлари анави ярамас, тошбағир ёвузга сира таъсир қилмади. Эндигина йигирма баҳорни кўрган бу бебахт қиз ўзининг бутун гўзаллигини ва ёшлигини қонхўр йиртқичга бахш этишга мажбур бўлди.

Аммо унинг азоб-уқубати узоққа чўзилмади, чунки эрга текканидан бир оз ўтгач, бечора жувон ҳалок бўлди.

Уша кунн эндигина овқат пишган ҳам эдики, эри қаердандир бир шиша вино кўтариб келиб қолди. Хотини мазали чўртан балиқ шўрвасини тарелкаларга сузаётганди. Жи уларни кутиб ҳам ўтирмай, стаканни винога тўлғазди. Тхит хола ва келинчак Жи сўкинмасин, уриш-жанжал қилмасин деб тезроқ ёнига ўтириб олишди. Тарелкасидаги балиқ бўлагига таёқчани тикиб кўргач, бирдан бақира бошлади. Балиқни синчиклаб текшириб кўрди: ҳа, балиқнинг калласи. Одатда қишлоқ оқсоқолига чўчқа калласини беришади. Аммо оқсоқол балиқ калласини емайди, чунки турган-битгани суяк. Бу бефаҳм хотин эса бунақа бемаза нарсани олдимга қўйишга қандай журъат этди экан. Демак, мендан ҳазар қиларкан-да! Жи машўм балиқ калласини стол устига ирғитди-да, бўкира бошлади:

— Бу каллани отангга бер! Менга кераги йўқ!

Тхит хола уни тезда ўз тарелкасига солди.

— Отаси ўлган. Сен манавини ея қол,— деб хола ўрлининг олдига ўз тарелкасини суриб қўйди.

— Демак, иккалагининг тилинг бир экан-да! Ол-а, ойнмтиллага бир нарса деб ҳам бўлмайдами ҳали, тушунарли. Ўзимниям қўлларим қичиб турибди. Яна бошини ердан кўтармайди, қараб турсанг йиғлайдилар ҳам. Хафа бўлдилар шекилли. Башаранг қурсин! Тарсаки билан бир солсанг!

Хотини ҳақиқатан ҳам йиғлаб юборди. Жиннинг баттар жаҳли чиқиб кетди. Худди оч қолган йиртқичдек хотинига ташланиб, сочидан ушлаб олди-да, ерга энгаштириб бўға бошлади. — «Одамлар, қутқаринглар, у мени ўлдириб қўяди!» — «Ўлдириб қўядими? Ажаб бўпти! Ана энди кўнглингдаги бўлади». Хола унинг кийинидан тортиб ажратишга ҳаракат қилди. Жин кампирни зарб билан итқитиб юбориб, жаҳл билан хотинининг юзи демай, кўзи демай ура кетди, қорнига, кўкрагига, елкасига тепди, ўймалаб, эзгилай бошлади. Бахти қаро аёл ҳомиладор эди. Ниҳоят, Жин уришдан тўхтаганда хотини эзги-ланган, мажақланган ҳолда қонга фарқ бўлиб ётарди. Хотин бу махлуқ билан икки йил азоб чекканидан сўнг шу кўйда ўлди. Ёшгина умри ана шундай тугади.

Бу даҳшатли хабар аста-секин оғиздан оғизга кўчиб, қишлоққа тарқалди. Момақалди роқ бўлса аввалгидек вино ичар, қассоблик қилар, гоҳ-гоҳда ўғирликка ҳам бориб турарди. Қишлоқ оқсоқолининг ўзи ҳам безори эди — одамларнинг устидан ҳукмронлиги, уларнинг мол-мулкларини босиб олгани етмагандай, юракларини ҳам шундай олиб қўйгандики, бирон киши чурқ этиб оғиз очолмасди. Ҳамма қўрқарди, қўрққанларидан ҳам оқсоқол қилиб сайлашганди-да! У кўнглига келган ишни қиларди. Қишлоқ катта, унда уч хутор, уч минг солиқ тўловчи бор эди. Яхши ҳам, у бошқа бошлиқлар сингари аҳолининг уч қават терисини шилиб олмас эди, аслини олганда шилгудек нарсанинг ўзи йўқ эди.

Ўғриларнинг тили бир бўлади. Жамоа бошлиғининг ўзи қотилликни бости-бости қилмоқчи бўлди. Ҳечқиси йўқ, бўлар иш бўпти. Қишлоқ аҳолиси жанжал-тўполонни ёқтирмайди: нима, ўлдирса ўз хотинини ўлдирипти-да, бегонани ўлдирмапти-ку. Аммо ўзига тўқ синчков кишилар анча ташвишга тушиб қолишди: мабодо оқсоқол билан Момақалди роқ бирлашсалар нима бўлади унда? Ҳеч юз хотир қилмай, ҳамма ёқни хонавайрон қилишади.

Аммо Момақалди роқ ҳамон озодликда юрар эди.

Шундоқ бўлса ҳам одамлар унинг қотиллигини унутмадилар. Уни жазолашмаган бўлсалар ҳам, барибир бундай ваҳшийликни унутиб бўлармишми! Шундай қотилга тегадиган аҳмоқ топилармикин? Буни қаранг-а, топилди. Бу — ёшгина, кўҳликкина, биринчи хотинидан қолишмайдиган қиз эди. Ваҳшийлик даврида одамлар қурбонликка ўз оёқлари билан борганларидек, бу қиз ҳам Жиннинг уйига ўз оёғи билан кириб келди. Бу қиз ногаҳон ўлимдан жуда қўрқарди. Нима бўлса ҳам майли, фақат ўлмасам бўлгани, бир неча йилгина яшасам майли эди, дерди.

Худонинг қудратига ҳайрон қоласан киши. У жуда ҳам ижодкор, баъзи ёзувчилардек бир нарсани ҳадеб қайтаравермайди. Иккинчи хотин ҳам азоб чекди, аммо бошқачасига. У ҳомиладор бўлса-да, ўлмади. Бу гал Момақалдироқнинг ўзи ўлди. Уни сўйишмади ҳам, турмада чиритишмади ҳам, кўпчилиكنинг кўнглидагидек осишмади ҳам, у ўз тўшагида, хотинининг қўлида жон берди. Унга аза тутиб йиғлаганлар ҳам бўлди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Ўлим ҳамманинг тақдирда бор наrsa. Ўлганларни ҳурмат қилмоқ керак, чунки уларнинг энди ҳеч кимга зиёни тегмайди. Ўлим олдида ҳамма ожиздир, у ҳатто қотилларни ҳам аямайди. Шунинг учун марҳум ким бўлишидан қатъи назар, унга мотам тутиб, йиғи-сиги қилишади. Момақалдироққа ҳам йиғлашди. Асранди ўғлига ўлим тилаган Тхит хола ҳам, эри тириклик вақтида қанча лаънатлар ўқиган хотини ҳам мурда устида дод-фарёд қилдилар. Чиндан ҳам кўз ёшига тушунмайсан киши!

* * *

Уч ойдан сўнг, Момақалдироқнинг бева қолган хотини ўғил туғди. У ҳаром нарсадан халос бўлгандек ёнгил ҳис этди ўзини. Аёл ҳаётини янгидан бошлашни, ҳақиқий, соф муҳаббатни зориқиб кутарди. Қовжираб қолган қалби бамисоли нажот ёмғиридан баҳра олиб гуркираб кетадигандек туюларди унга. Бева эндигина йигирма уч ёшга кирган, чиройликкина, ҳали соф муҳаббат лаззатини тотиб кўрмаган эди. Унинг олдида майли, машаққатли бўлса-да, бутун бир ҳаёт турибди, ахир қандай қилиб танҳо яшаши мумкин? Уларнинг ёш бир қўшини бор эди, у бечора жувонни пинҳона севар, йиғлаганда

раҳми келарди. Энди эса, кўнглини очадиган пайт келди. Йигит уни бу қафасдан қутқариб олиш пайида юрганлигини айтди. Аммо эри ўлмаса йигит бу кунга ҳеч қачон етишолмаган бўларди. Жувон бунни яхши тушунарди, шунинг учун йигитга ҳеч нарса демади. Чунки унга ишонарди. Ахир жувон умрида биринчи бор севиши, бунинг устига боласи ҳам бор. Уларнинг бу муносабати фақат романлардагига тасвирланадиган севгидан эди. Балки йигитга тикувчилик фабрикасида ишлаб юриб ўқиган китобларининг таъсири ургандир. Тез орада ошиқ-маъшуқлар болани тақдирга ҳавола қилиб, Сайгонга ишга ёлланиб кетишди.

Аммо Тхит холаининг гўдакка раҳми келди, унинг қалбида яна умид учқунлари пайдо бўлди. У гўдакни отасидан ҳам яхши кўриб қолди. Чунки бола ювош, мўмин-қобил эди, ниҳоят, хола ўзини жуда бахтли ҳис қила бошлади. Назарида болада отасига ўхшаш ҳеч қандай хусусият йўқдек эди. Аммо беш ойлик чақалоқнинг жажжи юзида ҳатто ўхшашлик бўлганда ҳам, қирқ яшар кишининг қўпол аломатларини билиб бўлармишми! Хола туну кун худога ёлвориб гўдакнинг яхши бўлиб ўсишини тиларди ва худо дуоларини инobatга олишига ишонарди. Қариганида бу бола унинг юпанчи бўлади. Қампир болани катта қилмагунча оёқ-қўлларини узатиб ўлолмайди ҳам. Айни пайтда холаининг ёши олтмишда эди.

Шу вақтга келиб хола батамом қашшоқлашиб қолди. Оддий қишлоқ аёлида қанақа ҳам бойлик бўлиши мумкин. Орттирган бойлигининг ярмидан кўпини асранди ўғли кўкка совурди, унинг ўроқлари ҳам холаи ўз ҳолига қўйишмади, қолган-қутганини эса фарзандининг душманлари тортиб олишди. Ана шундагина Тхит хола бағритош ўғил билан туриш ёмон, усиз туриш ундан ҳам ёмонлигини пайқади. Бу қишлоқда адолат йўқ, бева бўлгандан кейин қари ва камбағал бўлган тузук экан.

Холаининг кун кўриши учун боғдан бошқа бойлиги қолмади. Боғ ҳеч қандай даромад келтирмасдиму, аммо егулик сабзавотлар чиқиб турарди. Хола боғида шундай ишлардики, ҳар қандай ёш жувоннинг ҳам ҳаваси келарди. Кекса ва жуда занф одамлар кўпинча иш қобилиятларини сақлаб қоладилар. Эҳтимол, бу уларнинг ҳаётдан оладиган ягона ва сўнгги лаззатларидир. Ёки бундай одамлар қариганида бутунлай нажотсиз қолмасин деб оллоҳнинг ўзи уларга куч-қувват ато қиларми-

кан? Чарчашдан кўзлари тиниб, қулоқлари шангиллаб, бели оғрий бошлаганида, холани қўрқув босарди. Ахир мана бу бир парча ерга бор куч-қуввати кетиб пишиб етилган банандек узилди тушадиган, кейин ўрнидан туролмайдиган кун келадиде-ахир. Унда унинг боласи, бечора мўмин-қобил Дикининг¹ ҳоли нима кечади! У бу исмини бола отасига ўхшамасин, қўли очик ва бахт-саодатли бўлсин деган умидда қўйган эди. Момақалди-роқнинг ўғлини тарбияга оладиган бирон инсофли киши топилармикин? Ҳар кун у болани кўтариб эмизликчи хотинлардан сут тилаш учун кўчага чиққанда, томирида қотилнинг қони бўлган бу бахтсиз болани ҳамма ёмон кўришини сезарди. Баъзи бировлар уни эмизидан бош тортишар, баъзилари раҳмлари келиб рози бўлишар, аммо эмизиб бўлишлари биланоқ дарҳол кўкракларини юниб, яхшилаб артишарди. Ҳа! Кўплар унинг оғзидан гўё заҳар чиқади-гандек ҳазар қилишарди.

Тхит хола жуда кўп изтироб чекарди. Олам кўзига тор кўришиб кетарди. Баъзан у ўғли ўлганлигидан хафа бўлар, ҳеч бўлмаганда гуноҳсиз мурғак фарзандини ўз ҳимоясига оларди-ку, деб афсусланарди.

Баъзан энг очик кўнгилли, меҳрибон кишилар ҳам жуда шафқатсиз бўлиб кетишадиде, шунисига шукурки, бунақалар кўп эмас. Бўлмаса аллақачон қиёмат-қойим бўларди.

Дик ўз онасини эмган болалардан кўра ҳам бақувватроқ бўлиб ўсди. У оппоққина, ёқимли, дўмбоқ бола эди. Жуда ювош ҳам эди — камбағал оилаларда ўсган болалар кўпинча шунақа бўлишади. Эрталаб хола Дикка сут ичириб, каравот устидаги корзинага ўтқазиб кетарди. Дик у ерда чувалчангдек ўрмалай-ўрмалай ухлаб қоларди, уйғонганидан сўнг тагин у ёқ-бу ёққа ўрмалар эди. Тушда хола келиб унга овқатни чайнаб едирар эди. Бола жуда иштаҳа билан овқатланар, хола унинг оғзига солиб улгурмас эди. Бир тақсимча пишган гуручни еб олгач қорнини коптокдек қилиб, кўзларини сузиб, ухлаб жоларди. Болалар кўпинча катталарнинг диққатини ўзларига тортиш учун йиғлайдилар, қарашмаса жонларига теккунча узоқ йиғлайдилар. Дик бу жиҳатдан ҳам бошқа болаларга ўхшамас эди, бир оз ҳиқиллаб, сўнг тўхтаб қолар эди. Хола қувончи нчига сиғмай худога шукурлар

¹ Дик — ҳимматли, саховатли демак (вьетнамча).

қиларди. Ахир шунақаям қобил бола бўладими! Дик касал бўлмади ҳисоб. Икки марта бир оз оғригандек бўлди-ю, ўшандаям биринчисида ўзи соғайиб кетди, иккинчисида хола уни отқулоқ ва бамбуқ повдаларининг шарбати билан даволади.

Бола дарахт куртаги сингари тез улғая бошлади. У кунлаб эмас, худди соат сайини ўсаётгандек эди. Аммо ақлдан дарак йўқ эди. Ёши тўртга кирди, чопқиллаб юриб кетди, ҳамон гапирини билмасди, ҳатто «буви» ҳам деёлмасди. У ҳеч қачон кўлмасди, йиғламасди, овқатини еб дарров ухлар, уйғонганидан сўнг атрофга маъносиз қарар, эснаб, тағини ухлар ёки овқат ер эди. Одамлар, бу бола тентак бўлади, отаси унинг бахтини таг-туғи билан олиб кетган, дейишарди. Бола отасига сира ўхшамас, ниҳоятда ювош эди.

Вақт жуда тез ўтарди. Дик ўн беш ёшга кирди, аммо кўрган одам йиғирма ёшда дейиши мумкин эди, кўз қараши эса аввалгидек маъносизлигича қолаверди. Гапирини бир амаллаб ўрганиб олди-ю жуда камгап эди. Кун бўйи хола билан бир неча оғизгина, фақат овқат устида гаплашарди. Хола жуда кексايиб, қари мушукка ўхшаб қолди. Овози ҳам мингиллаб чиқар, афт-башараси ғижимлаб ташланган қоғоздек бужмайиб кетган эди. У оёғини зўрға сургаб босар, аммо полизда беҳасса ивирсиб юрарди. Камбағалларнинг ошқозони бот-бот бўш қолаверганидан қаригунларича бақувват туради. Қўллари ҳам бақувват бўлиши керак, ахир бир амаллаб овқат топиб ейиш керак-да. Хола энди жуда секин овқатланар, чунки чайнашга тишлари йўқ эди, ҳар бурдани ивитиб ерди. Ишлашга мадори қолмади. У энди ерни чопмас, юзагина юмшатиб қўя қолар, шуни ҳам аранг қилар эди.

Набираси ўрнини босди. У жон-дили билан ишларди. Тонг саҳардан, қуёш ботгунча чарчаш нималигини билмай, молдек ишлар эди. Кўз боқишлари, юзи яна ҳам маъносиз бўлиб кетган эди. Ишни тамомлаб ётиб ухлар ёки ўтириб атрофга маъносиз алангларди. У ҳеч қачон чиқмасди, бир ёққа боришнинг қанчалик хавфлилигини ўз тажрибасидан биларди. Дик ўн-яшарлигида бир кун секин кўчага чиқди ва бутхона ёнига бориб болалар билан ўйнамоқчи бўлди. Болалар уни кўришди-ю тумта-рақай қочиб кетишди, якка ўзи қолди. Момақалдироқнинг ўғли билан ўйнаш болаларга ман қилинган эди.

Оламлар ҳамон қўрқиншарди. У отасига қараганда албатта анча ювош, аммо жуда ғалати, ким билади нималарни эҳтиёр қилади бу бола? Тағин болаларни уриб, майиб қилиб қўймасин. Бир кун болалар Дикнинг жаҳлини чиқаришди:

— Момақалдироқ, момақалдироқ, қоринга тепар поқ-поқ! Момақалдироқ, момақалдироқ, қоринга тепар поқ-поқ!

Дик кулиб юборай деди-ю, лекин шу он ўзини мазах қилаётганларини пайқаб, юзини бекитиб олди. Юзи бўжмайиб, кўзи жиққа ёшга тўлди. У уйга чопиб бориб, бўвисини қучоқлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Холага биринчи марта шундай эркалик қилиши эди. Холанинг болага юраги туздай ачиган бўлса ҳам, ўзини жуда бахтли сезди. Ҳеч қачон Дик хола учун бу қадар қадрдон бўлмаган эди! У кампирнинг эркалашини шундай кутган эдики, асти қўя беринг. Хола Дикни овутиб, унга бу болалар билан ўйнамасликини маслаҳат берди. Ўшандан бери Дик бутун вақтини боғда ўтказар, банан гулларини ўйнар, барглардан корзинка ясар, уларга тупроқ солиб, гўё апельсин дарахтларига «сотган» бўларди. Хола ҳам боғда ишлашга ўрганавергани тинч дерди. Ўн беш ёшида Дик холанинг оғирини енгил қилиб, боғдаги ҳамма юмушларни қойилмақом қилиб бажара бошлади. Тўғри, илгариги бойликлари қайтиб келгани йўқ, аммо энди аввалгидек қашшоқ эмасдилар. Улар бир кунда камида икки марта овқат ейишар, қайнатилган батат ва бошқа мевалар бўлса баъзан кечқурун ҳам овқатланишарди.

Нимасини айтасиз! Энди улар анча яхши яшашарди. Холанинг кўнглини фақат бир нарса ғаш қилиб турарди, у ҳам бўлса набираси ҳамон камгап эди. Баъзан уҳ тортиб қўярди. Хола унинг юрагида нима борлигини билиш учун ҳатто ярим умрини беришга ҳам тайёр эди. Ана шуларни ўйлаб у кўпинча сиқилар ва ўзини ёлғиз ҳис қиларди.

Кўз очиб юмгунича Дик ўн саккиз ёшга кирди, лекин ҳапузгача камгап бўлиб, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўярди. Унинг кўзлари қўтосники сингари мудрар, қарашлари эса ҳозиргина яхши туш кўриб, нималигини эслай олмай турган кишиникига ўхшарди. Дик ихтиёрсиз ҳаракат қилса ҳам, яхши ишларди. Сира ажабланарли жойи йўқ. Бунақа ишда ўйлаб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ,

билак бақувват бўлса бас. Ажабланидиган жойи шуки, ана шу ҳиссиз одамда ҳам юрак бор экан.

Қўшнилари Дикни ёни боладек ақли қисқа деб ҳисоблашарди-ю, аммо жаҳлини чиқаришга қўрқиншарди. Ахир ювош ҳайвон ҳам қутуришни мумкин, яхшиси, у билан ўйнашмаслик керак. Йигит жуда бақувват, соғлом эди, уни жон деб ҳар хил ишга чақирар, бундан холанинг қувончи ичига сиғмас эди. Майли, ҳеч бўлмаганда одамларга аралашади-ку. Унинг набираси қандай ишлашини, қандай мулоҳим, мўмин-қобил йигитча бўлганини билмисини, балки келин ҳам топилиб қолар. Бошини иккита қилиб қўйса ҳам бўлади энди. Аммо қишлоқда ўз қизини ана шу аҳмоққа, бунинг устига Момақалди роқнинг ўғлига берадиган одам топилаётганини? Бошқа қишлоқлик қизга унаштиришга пул йўқ. Наҳот унинг Дики бўлдоқ ўтиб кетса? Ишқилиб, биронтаси, бундайроғи бўлса ҳамки, кўна қолса эди, хола тўйга бир амаллаб пул топарди. Унинг набирасини қандайдир бир маҳлуқ деб ҳисоблашлари кампирга жуда алам қиларди. Майли, ҳар кимларникида ишлаб юра турсин-чи, бирон яхши, одобли қизни учратиб қолар балки. Хола Дикка ҳар қандай ишга ҳам рози бўлиб бораверишни буюрарди. Шуниси ҳам борки, у бувисининг сўзини ҳеч қачон иккита қилмас, сўзини бўлмас, хурсанд ҳам бўлмас эди.

Вақт ўтиб борарди. Холанинг нияти рўёбга чиқди. Дик бир қизни учратди. Аммо, эй худойим! Бундан нима чиқди. Ўша машъум кундан сўнг ҳамма нарса барбод бўлди-қўйди. Йўқ! Аслидаки бошқаларга ўхшаб туғилмадимми, бировни севмаслиги ҳам керак экан. Хотин киши ғайри оддий зот, уни бошқариб туриш керак, у гўё бир вагон демак, изда кетаётганида ҳамма нарса жойида бўлади. Издан чиқдимми, йиқилади, пачақланади, ўзига ҳам, баъзан бошқаларга ҳам зарар етказди.

* * *

Ҳамма бало шунда эдики, Дикни қизининг ўзи топди. У йигит билан қўғирчоқ ўйнагандек ўйнамоқчи бўлди. Бу телбапамо йигитда ҳам қалб бор, деб ким ўйлабди дейсиз. У ҳам ҳамма сингари севиб, севги азобини торта билар экан. Шундай қилиб Дик севиб қолди.

Қизининг номи Ни эди. У камбағал онадан бўлиб,

Дик кўпинча ишлайдиган бой хонадонида тарбияланарди. Хизматчи қиз билан тарбияланувчи қиз орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, фақат хизматчи ўзини бир неча йилга сотади, иккинчиси эса бир умрга сотишади. Ота-оналари қизнинг бадалига маълум миқдорда пул олишади ва қиз бировнинг шахсий мулки бўлиб қолади...

Ўн тўққиз яшар Ни хунук, ҳатто бадбашара бўлса-да, бадани оппоқ, момикдек, тўлагина қиз эди. Қўл ва оёқлари семирлигидан уни оғирлаштириб юбораётгандек туюларди. Юзини ёғ босиб кетган, бурни шу қадар катта эдики, гўё бурун катаклари мутлақо йўқдек, кўзлари шунчалик кичкинаки, юзида кўзи учун жой ҳам йўқдек эди. Қовоқлари лаблари сингари қалпи, оғзи бўлса нақ қулоғига етарди. Аммо шунга қарамай, Ни хушчақчақ қиз эди, ҳатто қарғаганида ҳам кулиб турарди. Қиз Дикка жуда ёқиб қолди, бу самимийлик кундан-кунга кучая борди.

Тушки овқат вақтида Ни мардикорларга чой ва бататлар олиб келганида улар танишиб қолишди. Биринчи марта улар бир-бирларига ҳеч нарса дейишмади. Ни чойнак-пиёлаларни, бир неча бататни уларнинг ёнига қўйиб индамасдан кетди. Дик қўлини қоқиб, енгил билан пешона терини артди, бир пиёла чой ичди, батат еди, тагин чой ичиб, ишга киришиб кетди. У, ҳатто, Нига тик қарашга ботинолмай, тез-тез яширинча қараб қўярди, холос. Ўзи ҳамиша шунақа бўлади. Бир куни Ни овқатни боққа олиб келди-ю одатдагидек қайтиб кетмай, шу ерда қолди. Ўша куни улар уйда икковлон эдилар шекилли, бир оз дам олиб ўтирса ҳам бўларди. Дик уялгандан, ҳатто ўзига чой ҳам қуя олмади. Ни кулиб юборди ва ёғ битиб кетган йўғон томоғидан зўрға чиқаётгандек чарчоқ товуш билан:

— Чой ич. Шунча ишлаганинг ҳам етар,— деди.

Дикнинг юрагидан қандайдир бир нидо аралаш хўрсиниш эшитилди, у ён-атрофга қараб қўйиб, Нининг олдидаги чойнак ёнига келди. Қиз оёғини чўзиб ерда шундай энгашиб ўтирардики, худди чойнакнинг устини ёпиб қўйгандек эди. Дик ўзини йўқотиб қўйди, у ўтиришини ҳам, бататни туриб ейишини ҳам билмас эди.

— Ўтир, ҳали ишларсан. Барибир кўп пул беришмайди, кунбай ҳақингни олаверасан. Яхшиси чой ич. Бунақа зўр беришнинг нима ҳожати бор. Барибир ҳеч ким миннатдор бўлмайди.

Дик нима деб жавоб беришни билмай уҳ тортди. Унинг афти шу қадар ғалати эдики, қиз беихтиёр кулиб юборди ва у билан ҳазиллашмоқчи бўлди.

— Ҳа, нега ўтирмаяпсан?

Дик ўғирилди, ижирғаниб, бататдан кўзини узмаган ҳолда ерга ўтирди, қиз эса кулгисини зўрға тўхтатиб, уни кузатиб турарди. Ниҳоят, Дик қизга қўрқа-писа қаради-ю, дарҳол ундан нигоҳини олди. Охири Ни чидамай сўради:

— Нега бунақа камгапсан, Дик!

Дик кулиб юборди. Умида биринчи марта кулиши эди. Ҳар ҳолда Ни унинг кулишини сира кўрмаган эди, бу кулги қизга жуда ёқиб кетди.

— Уйлансанг бўлмайдимми яхши йиғит! — таклиф қилди у.

Дик бошини орқага ташлаб, кўзини Нидан яширган ҳолда яна кулди. Ҳақиқатан ҳам у қиз боладан ҳам уятчан эди! Ни қотиб-қотиб кулди.

— Ювошлигингни жуда яхши кўриб қолдим. Менга уйланасанми, Дик? — бидиллади у.

Дик, кулиб юзини яширди. Ни бутун боғни бошига кўтариб хахолаб кулар, у ҳеч қачон бугунгидек кулмаган эди.

Бугун у ўзини бу даражада эркин ҳис қилганидан ниҳоятда хурсанд эди. Шу кундан бошлаб Дик ўзгара бошлади, эпчилроқ, кўзларида ўт чақнаб, баъзан аста куладиган ҳам бўлиб қолди. Хола Дикдаги бу ўзгаришларни сезиб, хавотирланди: охири бахайр бўлсин-да. Бир кунни Дик холадан, ҳатто қандай қилиб бой бўлиш мумкинлигини ҳам сўради. У ишлаб, пул йиғади, кейин ижарага кичкина бир ер олади. Ахир одамлар ерни ижарага қўйишади-ку. Ўз ери ва бошқаларникини ҳам ҳайдаш учун албатта қўтос олиш керак. Ўшанда улар тезда бойиб кетишади. Чўчқа сотиб олинса яна ҳам яхши бўларди. Хола энди қариб қолган, боғда ҳам, далада ҳам ишлаётмайди, чўчқа сотиб олса... ҳалиги...

Тхит хола муғамбиропа кулиб қўйди-да:

— Ҳалиги, чўчқаларни семиртирардим. Кейин эса ўзингга хотин топасан-а? Бай, бай, тентаккинам-е!

Дик кулиб юборди.

— Уйланарман ҳам, бўлмаса чўчқаларни сотиб юбориш мумкин. Пул ҳамма вақт ҳам керак бўлади.

— Уйланма деяпманми сенга! Ахир меннинг ҳам бир

оёғим тўрда, бир оёғим гўрда, уйлансанг хотиннинг, бо-
ла-чақанг бўлади, бемалол оёғимни узатиб ўлардим.
Кўз тагига олиб юрганнинг борми ўзи?

Дик бир ҳиринглади-ю, индамади. Бу пайтда Ни
унинг қалбини батамом мафтун қилиб олган эди, Дик
қиз билан учрашишга ва гаплашишга қулай фурсатни
сирой бери бермасди.

Бу ҳақда ҳеч ким сезмагунча ҳамма ин жойида эди.
Аммо қишлоққа бу ҳақда овоза бўлиши билан аввалига
ҳеч ким ишонмаса-да, кейин катта шов-шув кўтарилди.
Ниҳоят, бу янгилик Нининг асраб олган чиновник жаноб
Хоаниннг ҳам қулоғига етди. Ҳамма вақт шундай бўлади.
Ўз онласидаги воқеаларни одамлар кўпинча кўчадан
эшитадилар. Шунини ҳам яхши, бўлмаса инсонга берил-
ган оғиз фақат икки нарсаси: ейишу, ичиш билан банд бў-
либ қоларди.

Жаноб Хоа қачонлардир ўнбоши бўлиб хизмат қил-
ганди, ўша кунлари ҳали ҳам димоғидан кетмай, уйида
солдатчасига тартиб ўрнатган эди. Қишлоқнинг ғийбат-
чиларидан бири Ни ва Дик ҳақида гапириб берганда у
пешонасига бир уриб, хитоб қилди: «Бон!»¹

Бу билан Хоа ҳамма нарсани тушундим демоқчи эди.
Жаҳли чиққанидан қип-қизариб, бўртиб кетди. Ганди-
раклаб уйга кирди, шляпасини каравотга улоқтирди ва
хаёл суриб энсасини қашиди. Сўнг, худди ток ургандек
бақирди:

— Ни, қаердасан?

Ошхонадан:

— Шу ердаман,— деган овоз эшитилди.

Нининг юраги орқасига тортиб кетди. У нега бақи-
раётганикин?

Идишларни синдирмаган бўлса, мебелларни-ку ар-
тиб қўйди, уйларни супурди. Ни уйга ҳали кириб улгур-
маган ҳам эдики, боқиб олган отаси унинг юзига
шапалоқ туширди, шу қадар қаттиқ урдик, қиз чайқа-
либ кетди. Жаноб Хоа уриб-уриб сўкинади:

— Ҳайвон! Ярамас!

У қизни ўлгудай савалади. Қиз ҳаммасига чидаш
берди. У боқиб олган отасининг феълини яхши биларди.
Агар бақирса, баттар жаҳли чиқарди.

¹ «Бон» — французча «bien» яъни, яхши деган сўзнинг бузиб
айтилгани.

Нихоят, жаноб Хоанинг қўли толиб, уришдан тўхтади. Яхши ҳамки Ни жуда соғлом, бақувват эди, бўламаса оғзи-бурнидан қон келардиёв! Юзи мўматалоқ бўлиб кетди. Қиз титраб, жимгина кўз ёши тўкарди. Хоа стулга ўтириб, бир қўлини столга қўйди, бир қўли билан қизининг нягидан ушлаб, шапғиллади:

— Нима иш қилиб қўйганингни биласанми?

Ни индамасди.

— Ҳали билмайсанми? Ундай бўлса қулоқ сол, мен бекорга урмайман. Сен жуда бузилиб кетган экансан. Билмай қолибман. Ким рухсат берди бундай қилишга? Гапир!

Шундан кейин Хоа овозини пасайтириб, ҳозиргина эшитганларини қизга бирма-бир айтиб берди. Қиз чурқ этмай тураверди. Чунки у ўзини гуноҳкор ҳисобламас эди, аммо гап қайтармаслигининг афзаллигини тажрибадан биларди. Яхшиси, бир йўла жазолаб қўя қолсин. Додини кимга айтади? Хоа жаҳлини зўрға ютиб: бу қизни ўлгунча савалаш керак, деган ўйда эди.

— Сен ифлос махлуқ!— деб бақирарди у.— Уйингда турганингда нима помаъқулчилик қилсанг бўлаверар эди. Аммо менкида бунақа ишга йўл қўймайман. Халойиқ олдидан мени шарманда қилдинг. Тағин уялмайди-я? Сенга қилган яхшиликларимнинг мукофотими бу?— Жаноб Хоа бир оз жим туриб, бирдан сўраб қолди:— Қани гапир-чи, нима учун бунақанги бузуксан?

Ни ҳамон индамасди.

Шу пайт уй бекаси келиб қолди.

— Нима гап ўзи?

— Эри қўпол сўкинди:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ! Манави таъвия фоҳиша бўлиб кетибди.— Уй бекаси гўё мўъжиза кўргандек кўзларини бақрайтириб қолди.

— Нақадар даҳшат! Қани азизим, бир бошдан айтиб бер-чи?

Уй бекаси «азизим» сўзини уларнинг қишлоғига кўчиб келган шаҳарликларга тақлид қилиб айтарди.

— Нақадар бемазагарчилик! Қандай бебошлик!— деб бидирларди у.

«Онагинасининг» вайсаши ва ҳазар қилиб лабларини чўччайтириб, афт-башарасини буриштириши Нининг сабр косасини тўлдириб юборди. Қиз ҳўнграб йиғлади, ҳамма эшитсин дегандек бақирди:

— Мен ўйлабманки... Ҳалиги, мен ўйлабманки, ҳам-
ма ҳам шунақа қилади деб!

Уй бекаси ўрнидан ирғиб туриб кетди. У қизга ёпиш-
ди, унинг сочларидан ушлаб, юзларини юмдалади. Қақ-
шаб Нини қарғар, юзига устма-уст шапалоқ туширар ва
гўё ўзини биров ураётгандек бақирар эди. Хўжайин тиш-
ларини гижирлатади.

— Бас қил! Қўни-қўшнилар чиқиб қолмасин!

У шундай деди-ю, ўрнига ётиб, йўталди, гўё уни бў-
ғаётган ғазаб томоғига тикилгандек бўлди. Хотини эри-
нинг йўталишига сира тоқати йўқ эди, ҳозир эса инда-
масликка қарор берди. Бўлмаса шу қадар жаҳли чиқиб
кетадикки, ана унда тинчитиб кўр-чи уни.

— Энди менга керагинг йўқ сенинг. Шу бугуноқ жў-
наб қол,— деди уй бекаси оғир нафас олиб Нига. Нининг
кўпдан бери кетгиси бор эди-ю, аммо эрга чиққач кетар-
ман деб қарор берганди. Роппа-расо ўн йил чидади, яна
икки-уч йил чидайди. Кетдингми, гап-сўздан қулоғинг
тинчимайди. Аммо энди ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.
Ни ошхонага қочиб кирди-да, бурчакка тикилди, юзини
тиззасига қўйиб, ҳўнграб йиғлади.

Уй бекаси эрига кўз қирини ташлаб, унинг ҳамон
жаҳлидан тушмаганини кўрди-да, пичирлади:

— Вой кўзинг тешилгур-ей!

Эри энди уни тун бўйи эговлаб чиқишини биларди...

* * *

Дикнинг ғамгин ва сержаҳл бўлиб қолганини хола
дарров сезиб қолди. Унинг башарасидан заҳар томиб
турар, остки лаби доимо керилган, қошлари чимирилиб,
кўзлари қинидан чиқиб кетгудек бўларди. Дик яна ин-
дамас бўлиб олди, аммо баъзан сабр косаси тошиб кет-
гандай пишқириб юборар, шунда у ўз заҳрини нима
кўринса шунга: итгами, мушукками, саватгами, сабзавот-
ларгами, томгами, кетмонгами, ҳаммадан кўп холага
сочар эди. Дик қўлига тушган нарсани парча-парча қи-
либ ташлар, унга қараб туриб кампир дағ-дағ титрар ва
отасининг худди ўзи-я, дер эди. Аммо начора... Хола ҳам
индамас эди. У Дикнинг отасини яхши эсларди. Алдаб,
ўялтириб муддаога сира етиб бўлмасди, агар йўлига
ёғов бўлсанг ўлдирарди. Хола қочгани жой тополмай

қолди. Унинг ювош, индамас Дикига нима бўлди-я? Охири нима бўларкин? Қарғишга қолди. Ахир у ёшлигиданоқ балиқ сингари тилсиз бўлди, кейин ҳаққа сингари қақилдоқ. энди бўлса ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ қутуряпти. Йўқ. бекорга шунақа қилмаса керак.

Кимдир уни қаттиқ хафа қилган. Бечора кампир! У наверасидан ҳам соддароқ бўлиб чиқди-я! Наҳотки, ҳеч нарсани билмаган ва эшитмаган бўлса-я?

Жаноб Хоа Ниннинг сочини қиртишлаб олиб, бошига оҳак суртди-да, уйидан ҳайдади. Шундан бери Нини қишлоқда кўришмади. Рост, баъзи одамлар, уни ҳеч ким ҳайдагани йўқ, унинг ўзи қочиб кетган, негаки, ҳомиладор бўлиб қолган экан, дейишарди. Бундай бўлиши жуда қийин — округдаги ҳамма одам хўжайинга таниш, уни дарҳол ушлаб, қишлоққа олиб келишар эди. Ушласа борми — терисига сомон тиқарди-да, ҳазил гапми? Ахир бу қиз учун пул тўлаб қўйилган. Тасаввурин кенгроқ одамлар гўё Хоа Нини негрга эрга бергану, ота-онаси билмасин, деб қочириб қўйган, дейишарди.

Бу воқеа баъзи кишиларни жуда қизиқтирди. Улар ҳам ўз қизларининг негрга беришини, бу билан фарзандларини бахтли қилиб, икки юз кумуш тангани чўнтакка солишини орзу қилишарди. Биргина солдат Тао бу нарсаларнинг ҳаммаси ёлғон ва уйдирма бўлиб, негрлар ким тўғри келса ўшанга уйланиб кетишавермайди, деб гаров бойлашга тайёр эди. Шаҳарда қанақа қизлар борки! Ясанган-тусанган, пардоз қилган гўзаллар, фаришталардан бир туки каммас, французча гапиришни ҳам билишади, ҳатто ана шуларга ҳам қарашни истамайди-ку негрлар.

Хуллас, турли хил миш-мишлар тарқалди-ю, ҳеч ким аниқ бир нарса билмади. Аммо шуниси аниқ эдики, қиз жаноб Хоанинг уйида йўқ эди. Чунки у янги хизматчи ёллабди. Жаноб Хоа билан хотини бир оғиздан: «У жуда ахлоқсиз чиқди, унинг қаердалигини билишни ҳам истамаймиз» дейишар ва гапни бошқа ёққа буриб юборишарди.

Дик ҳаяжондан ўзини йўқотиб қўйган, аини пайтда ғазабланарди ҳам. Хайрлашиш учун бир оғиз сўзини аяди-я! Ҳаммаси муғамбирлик! Хотинларга сира тушуниб бўлмас экан-да! Одамлар Момақалдиброқнинг ўғли билан топишибди, деб устимдан кулишади деган-да, уялганидан қочган кетган. Дик туғилганида отаси ўлиб кет-

тан эди-ку. Уни сира кўрмаган бўлса гуноҳи нима? Бир кунни Нининг Дикка айтган гапи ёдига тушди: «Мен сенга мулойим бўлганинг учун тегаман. Бошқа бировнинг сеникидақа ота-онаси бўлганда устимдан тилла тўкса ҳам тегмаган бўлардим. Жаҳлинг чиқмасин, гапга қўлоқ сол: отаси қотил, онаси бузуқнинг боласига ҳеч қандай қиз эрга чикмайди: ҳали сен туғилмасингдан, эрининг гўридаги тупроқ қуримасданоқ, онанг бошқа киши билан қочиб кетган-а! Аммо сен унақа эмассан, шунинг учун сени ёқтириб қолдим,— Дик жимгина тинглаб, оғир хўрсинарди. Дикнинг жаҳли чиқаётганини кўриб, қиз шоша-пиша қўшимча қилганди ўшанда:— Қўрқма, мен албатта сенга тегаман! Керакли нарсаларни тайёрлайвер. Хўжайинлар рози бўлишса бўлгани, ахир улар мени боқиб олган ота-онам ҳисобланишади. Биров бирон нарса деса ўзим боплайман! Қўрқма!»

Шундан кейин Дик тинчланди. Кейин нима бўлди? Нега қиз қочиб кетди? Эҳтимол, эл оғзига элак тутиб бўлмаслигини тушунгандир, ёки одамлар рост айтишадди, бу йигитга тегиш яхшиликка олиб келмайди, деб қарор қилгандир? Бу ўйлар Дикка жуда азоб берди ва ундаги ҳамма нарсани тилка-пора қилиб ташлади. Шундан кейингина гўё ўзини енгил сезгандек бўлди-ю, баттарроқ тумшайиб олди. Истар-истамас ишлар, жаҳлини зўрға қимирлатиб овқатланар, кўзини бир нуқтага тикиб хаёл сурарди. Бир коса гуручни егунча худо биледи, қанча вақт ўтаркин. Дик овқатланиб дарҳол шундан чиқиб кетар ва ярим кечагача санқиб юрарди. Оғзига бир увоқ солмаган кунлари ҳам бўларди. Уй-жуси ҳам қочди. Кечалари инграб уҳ тортарди. Озиб кетди.

Ниҳоят, Тхит хола набирасига бир гап бўлганини пайқаб қолди. Одамлардан хафа бўлди. Бошқа дард-касалларни йўқмикин-а? Бировларнинг ишига нега аралашар эканлар? Дикнинг отаси тирик пайтлар яна холанинг ёдига тушди. У пайтда ҳеч ким иғво қилолмас эди. Бир куниз ножўя гап айтиб кўришсин-чи, тишларини суғуриб оларди. Жи ўтакетган тараққос эди-ю, унга бир-биридан широйли, гулдек хотинлар учради. Ўзлари келишмасди, эўрлаб оларди. Дик ҳам шундай қилса бўларди. Тегмай-ман деган қизларнинг адабини бериб қўярди. Ҳа, зўр-тапса истаган қизини олиб кета оларди! Бу дунёда шун-дан бўлак йўл қолмаганга ўхшайди, ҳамма ерда ҳам

куч ишлатиш керак. Шунда ҳеч ким чурқ этиб оғиз очолмайди, қўлингни чўзиб, ёлворсанг ҳеч ким бермайди.

Бир куни хола Дик билан гаплашмоқчи бўлди.

— Уйланмоқчи эканлигингни ўзимга айтиб қўя қолсанг бўларди, сенга ўзим хотин топардим, ўз қишлоғимиздан эмас, бир оз нарироқдан.

— Учир овозингни! Бекорчи гапларинг жонга тегди,— унинг сўзини бўлди Дик.

Хола хафа бўлди-ю лекин беҳосдан келган кўз ёшларини артиб, индамай қўя қолди. Шундан кейин неварасини уйлантириш ҳақида оғиз очмай, тирикчилик ғамиде куни бўйи боғда ивирсиб юрадиган бўлди.

Кечаларнинг бирида хола беҳосдан уйғониб қолди, қараса, тепасида Дик турибди. Кундузи у қаёққадир кетган эди, ҳозиргина қайтиб келибди чоғи. Дикнинг бирон гапи бор шекилли, деб ўйлади кампир ва нима дейсан дегандек унга қаради. Аммо Дик ҳеч нарса гапирмай, кампирга тўрт донг қоғоз пул узатди, хола сўзлашишга оғиз жўплаган эди, у пулга имлаб, қайтиб чиқиб кетди. Эртасига кимдир холага Дикни гўё ишга ёлланиш конторасида кўрганини, у Сайгонга қора ишчи бўлиб кетганини айтди.

Шундай шов-шув бўлдики, асти қўя беринг. Бировларнинг айтишича, гўё Дик Нини қидириб топган эмиш ва улар маслаҳатлашиб Сайгонга кетишмоқчи бўлганмиш. Бошқалар эса уларни ишга ёлланиш конторасида бирга кўрганларини айтардилар. Учинчи бировлар, Дик ўз онаси олдиға кетяпти, онаси у ерда бой бўлиб кетганмиш, ўғлини олиб келишға одам юборипти, деб онт ҳам ичдилар. Хуллас, ҳар кимнинг гапи ҳар хил эди. Фақат бир нарсани аниқ эдики, шу кундан бошлаб Момақалди роқ авлодидан Ву Дай қишлоғида ном-нишон ҳам қолмади.

— Ўзим ҳам ҳеч нарса билмайман. Уйнинг куйгур маҳмадоналар! Лаънати бекорчилар!— деб жаҳли чиқарди холанинг.

Кампирнинг юраги сиқилиб, жоҳил бўлиб қолди.

У қашшоқ бўлиб, суянадиган кимсаси қолмади, ҳеч бўлмаганда тобутига етадиган етти донгни тўплаш учун бор кучи билан ҳаракат қилишға тушиб кетди. Хола ўлим ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди; яккалик кўрсини. Боғ ҳам, уй ҳам бўм-бўш. Ўлганида обориб жў-

мадиган жонкуяри ҳам йўқ. Унинг руҳини дўзах азоби-
лан қутқариш учун энди ким ибодат қилади?

* * *

Аммо холанинг тақдирида ёлғиз ўлиш битилмаган экан шекилли. У инқиллаб-синқилаб, бетобланиб қолди, ўзига тобут ҳам ясатди-ю, аммо ўлмади. Унинг ҳаёти шам чироқдек гоҳ ўчиб, гоҳ милтиллар, шамолнинг ҳар галги хуружидан титрар эди. Йўқ! Кекса, ожиз, бунинг устига ёлғиз одамга яккаликда ҳаёт кечирish қип-қизил азобининг ўзи...

Дик ғойиб бўлгандан буён қанча сувлар оқиб кетди, қишлоқда уни эсдан чиқара бошлаган эдилар ҳамки, қўқисдан пайдо бўлиб қолди, у ўзи билан хотини ва катта бир сандиқ олиб келди. Дикка нима бўлганикин? Аввалига буни ҳеч ким билмади. Озиб, қорайиб кетган, юзлари салқиган. Ич-ичига тушиб кетган кўзлари ҳар томонга жавдирайди, бу кўзлар аввалгисига сира ўхшамайди. У анча озган бўлса ҳам, кўринишидан пишқи, бақувват эди. Олифтанамо кийинган: қайтарма ёқали қип-қизил кўйлак, қора шим, сариқ, европача бичилган битта тугмали костюм, қора шляпа, таги каучукли ботинка, ҳаммасидан ҳам оғзи тўла тилла тишини айтмайсизми. Хотинида эса оқ кофточка ва қора шим, сочлар турмакланган. Қишлоқ хотинлариники сингари бошида на рўмоли, на эгнида узун кўйлаги бор. Бойвучалиги шундоққина кўриниб турибди: ҳар бир бармоғида биттадан узук. Дик ҳам унинг бойлигига учган-да, бўлмаса нега қари, хунук хотинга уйланарди? Бундан кўра Нининг ўлса ўлиги ортиқ эди, бу хотин эса қилтириқ, баджаҳл, ёқимсиз, аъзойи бадани сувга чўкиб ўлган одамнинг бадани сингари доғ-дуғ, кўзлари чақчайган, сурбет.

Эр-хотин холага ҳурмат билан салом беришди, Дик эса:

— Сизни тирик кўролмасман деб ўйлаган эдим, ху-дога шукур, кўрдим...— деди.

Келин ёқмаса ҳам, хола ўзини бахтиёр сизди. Дик ўша пайтда бу ерда жуда сиқилганини, Сайгондан бахт топарман, деб кетганини айтиб берди. У ерда каучук

плантациясида ишлабди, кейин пул тўплаб, савдо билан шуғулланибди. Эр-хотин ҳаракат қилиб, озгина пул йиғишибди.

— Эрим сиз йўқдирсиз деб кимсасиз уйга қайтиб келишни истамасди. Мусофирчиликда нималар бўлмайди дейсиз, ўз уйнинг ҳар ҳолда тинч бўлади...

Хола келишни мақтаган бўлди. Улар яна бир оз гаплашиб ўтиришди, шунда келиннинг ҳам плантацияларда ишлагани маълум бўлди. У саранжом-саришта хотин эди, энг муҳими — одамга қараб муомала қилишни биларди: холага у кийим-кечак ҳам, ҳар хил ширинликлар ҳам ҳадя қилди. Эр-хотин маслаҳатни бир жойга қўйишди. Эри аввалгидек боғ юмушини қилади, хотин эса савдо билан шуғулланади: корзина билан обкаш сотиб олади-да, ҳар хил майда-чуйда олиб, бозорга қатнайди. Шундан кейин ишлари юришиб кетади. Лоақал ўлар олдида хола тинч яшайди-ку ахир!

Бечора лақма хола! Орадан бир ҳафта ҳам ўтмасдан, кампир ҳамма умидлари пучга чиққанини пайқайди. Бир кун эрталаб қандайдир шовқин-сурондан уйғониб кетди: қараса, Дик хотини билан уришаётпти. Холанинг жаҳли чиқди: қани энди уларни кўрмай қўя қолса. Қолган умри шундай азобда ўтар экан-да. У секин-секин инграб жойида ётаверди. Билганларини қилишсин. Аммо келиннинг гаплари тепа сочини тикка қилиб юборади:

— Лаънати қароқчи! Қотил! Қани тегиб кўр-чи, қамокда чиритиб юбораман!

— Ўзинг қотил!

Ҳақорат, кийимларнинг йиртилиши, ағанаётган буюмларнинг шовқини. Улар бир-бирларининг кийимларини йиртишар, қўлларига тушган нарсани улоқтиришар, идиш-товоқларни синдиришар, хола эса ётган жойида йиғлар эди.

Эр-хотин кун бўйи тумтайиб юришди, хола бўлса оч-наҳор ўтираверди. Бундан кўра келмаганлари ҳам яхши эди, деб ўйларди ўзича у. Аммо кечга бориб улар тинчланишди, келин вино олиб келгани кетди, кейин товуқ сўйди, эр-хотин тинчгина овқатланишди.

— Мени кечир, — деди келин ширин суханлик билан. — Жаҳлим чиққанда ақлим қочади, оғзимга келганини қайтармайман. Ўзинг ҳам қизишиб кетдинг.

плантациясида ишлабди, кейин пул тўплаб, савдо билан шуғулланибди. Эр-хотин ҳаракат қилиб, озгина пул йиғишибди.

— Эрим сиз йўқдирсиз деб кимсасиз уйга қайтиб келишни истамасди. Мусофирчиликда нималар бўлмайди дейсиз, ўз уйинг ҳар ҳолда тинч бўлади...

Хола келини мақтаган бўлди. Улар яна бир оз гаплашиб ўтиришди, шунда келиннинг ҳам плантацияларда ишлагани маълум бўлди. У саранжом-саришта хотин эди, энг муҳими — одамига қараб муомала қилишни биларди: холага у кийим-кечак ҳам, ҳар хил ширинликлар ҳам ҳадя қилди. Эр-хотин маслаҳатин бир жойга қўйишди. Эри аввалгидек боғ юмушини қилади, хотин эса савдо билан шуғулланади: корзина билан обкаш сотиб олади-да, ҳар хил майда-чуйда олиб, бозорга қатнайди. Шундан кейин ишлари юришиб кетади. Лоақал ўлар олдида хола тинч яшайди-ку ахир!

Бечора лақма хола! Орадан бир ҳафта ҳам ўтмасдан, кампир ҳамма умидлари пучга чиққанини пайқайди. Бир кун эрталаб қандайдир шовқин-сурондан уйғониб кетди: қараса, Дик хотини билан уришаётпти. Холанинг жаҳли чиқди: қани энди уларни кўрмай қўя қолса. Қолган умри шундай азобда ўтар экан-да. У секин-секин инграб жойида ётаверди. Билганларини қилишсин. Аммо келиннинг гаплари тепа сочинин тикка қилиб юборади:

— Лаънати қароқчи! Қотил! Қани тегиб кўр-чи, қамокда чиритиб юбораман!

— Ўзинг қотил!

Ҳақорат, кийимларнинг йиртилиши, ағанаётган буюмларнинг шовқини. Улар бир-бирларининг кийимларини йиртишар, қўлларига тушган нарсани улоқтиришар, идиш-товоқларни синдиришар, хола эса ётган жойида йиғлар эди.

Эр-хотин кун бўйи тумтайиб юришди, хола бўлса оч-наҳор ўтираверди. Бундан кўра келмаганлари ҳам яхши эли, деб ўйларди ўзича у. Аммо кечга бориб улар тинчланишди, келин вино олиб келгани кетди, кейин товуқ сўйди, эр-хотин тинчгина овқатланишди.

— Мен кечир, — деди келин ширин суханлик билан. — Жаҳлим чиққанда ақлим қочади, оғзимга келганини қайтармайман. Ўзинг ҳам қизишиб кетдинг.

— Майли, кўя бер энди! Сен ҳам мени кечир,— дели тўнғиллаб Дик.

— Худо хайрининг берсин!

Шундан кейин улар овқатланишга бошладилар, орасида бир-бирларига мулоҳим қараб қўйишар, чимилдиқдаги келин-куёвлардек кулишар, ўйнашар эдилар. Хола ҳам кулар, ўзича: «Худди болаларга ўхшашадими-я», дерди. Холада яна умид учқуни пайдо бўлди: «ёшлар» энди эҳтимол жанжаллашмас. Аммо эртасига эрталаб яна жанжал бошланди. Кейин яна ва яна. Бу турмуш эмас, жаҳаннамнинг ўзи. Тўғри, улар ҳар қайси жанжал-араздан кейин дарҳол ярашишар, тавба-тазарру қилишар, кўпинча ҳатто йиғлашар, ammo бир минутдан кейин тагин жанжал қилишарди. Навбатдаги ярашишлари шарафига ҳали дастурхонга ўтириб улгурмаган пайтлари ҳам бўлади.

Бир кун хотини бозордан кела туриб, худди ўзи сингари хунук, сурбет ва ориқ ўн бир яшарлар чамаси қизни бошлаб келиб, севишиб деди:

— Бу бизнинг асранди қизимиз бўлади. Қимнинг қизи эканлигини билмайман, ўзи ҳам билмайди, ота-онамни ёшнингда йўқотганман, дейди. Боқиб олган онаси шу қадар урар эканки, қочиб қутулибди. Бир неча кундан бери кўча-кўйда тентириб юрган экан. Бозордан келадиган эдим, ёнимга келиб, қучоқлаб олди, йиғлаб, олдидан кетгиси келмади.

Дик хотинининг сўзига ишонмади-ю, жанжал чиқмасин деб қизни қабул қилишга рози бўлди. Шу кундан бошлаб турмушлари яна ҳам аччиқ ўтадиган бўлиб қолди. Хотини қизни эркалаб ардоқлар, Дикнинг ҳатто қўлини ҳам тегиздирмас, сал нарсага шовқин кўтарарди.

Хотини илгари ҳам эрига қўпол муомала қилар эди-ю, энди жуда ҳам тўннини тескари кийиб олди. Унинг башараси ҳар минутда ўзгариб турар, кўзлари баъзан шу қадар даҳшатли тусга кирар эдики, кўрган киши титраб кетарди. Бир кун кечаси Дик уйғониб қараса, хотини ёнида унга тикилиб ўтирипти. Сочлари тўзғиган, кўзлари қоронғида даҳшатли чақнади. Дикнинг ўтакасн ёрилиб, қимирлашга ҳам мажоли қолмай, қотиб қолди. Ўзини бир оз босиб олиш учун кўзини юмди. Хотини эса хотиржамгина унинг ёнига чўзилди. Эрининг уйғоқлигини сездимикини?

Эҳтимол у одам эмас, уни жазолаш учун юборилган бўлибдир? Шундан бери Дик ундан чўчиб қолди. Қўрқмасдан бўлмайди-да, уларнинг қишлоғидек бундай пастқам жойда ҳамма ҳам ногаҳоний фалокатдан қўрқади. Бамбуқ ўрмонлари кечалари аллақандай сирли шовиллайди, боғлари эса қабристонга ўхшайди. Қишлоқда уйданам боғ кўп, шунинг учун бир уйдан иккинчи уйга бориш учун қанча юриш кераклигини худонинг ўзи биледи. Тхит холанинг похол ёпилган уйи ҳам бананлар қуюқ ўсган боғнинг ўртасида жойлашган. Уйдан сал нарида кичкина бутхона ҳам бор, аммо у ерда бир йилла икки ҳафта ибодат қилинар, бошқа вақтларда эса жимлик ҳукмрон эди, гоҳ-гоҳда фақат қуриган дарахтнинг қарсиллашигина бу жимликни бузиб турар эди. Тўсин ва хариларнинг гўё алам ва мусибатдан нолигандек ёнжирлашларини кимсасиз пастқам қишлоқда кўп яшаган одамгина биледи. Серқуёш, ям-яшил жанубдан келган Дик учун туғилиб ўсган қишлоғи ҳувиллаб қолгандек туюларди. Нимага ҳам келди бу ерга? У ерда қўрқув нималигини билмасди. Ўлимни кўп кўрган бўлса ҳам, бунақанги балога дуч келмаган эди. У ернинг одамлари ҳам мард, бу ернинг одамларига сира ўхшамайди. Уларга ҳамма нарса барибир — улар на гуноҳга-ю, на савобга ишонишади. Жанубга ҳамма томондан хўрланганлар келишар, булар орасида ҳеч нарсадан тап тортийдиганлари ҳам бўларди, аммо улар Дикка ҳеч қандай зиён етказмадилар. Одам кўп бўлган ўша томонга, лоақал шахтага кетсамикин? У ерда ўз бахтини топиб, ҳар қандай зўравонга ҳам бас келарди. Уйда ўтириб, ботир бўлолмайсан, буни у жаҳонгашта бўлиб тушунди. Яшаш учун жонини аямай курашмоқ керак. Қишлоқдаги ҳаёт ҳам ҳаёт бўптими?

Бу ерда латтага ўхшаб қоласан киши. Бундай фикр Дикнинг бошига тез-тез келиб турарди, шунинг учун ҳам бир куни хотини уйда йўқлигида у кампирга шундай леди: «Унинг бунчалигини билмовдим. Қишлоққа олиб борсам одам бўлар деб ўйлаган эдим, у бўлса ўша ўша. Қайтанга мени ҳам гуноҳга ботирди. Қайтариб олиб кетаман. У ерга олиб бориб, думини тугаман. Бўлмаса, ҳойнаҳой мендан эрим қўрқади, деб ўйласа керак».

Тхит хола индамай, хўрсинибгина қўйди. Чунки уларнинг ишига аралашмасликни лозим топди.

Шу пайт уйга келини отилиб кирди.

—Уғривачча! Балоба йўлиққур Момақалди роқ!

Дик тишларини ғижирлатди. Унинг оға-опасини эс-латишганда жини кўзирди. Бу гапни худди Ни айтган. Ўлдирсаммикин у ифлосни. Дик даҳшатли тусга кирди, газабдан бурин катаклари керилди. Туришининг ўзи жуда кўрқинчли эди. Қани тағин бир нарсa деб кўрсинчи! Қани! Хотинини ўлдирарди, тилка-пора қилиб ташлайди! Қани пичоқ? Шунақаям чавақлаб ташлайдики у иллонни!

Аммо хотини ерга ўтириб олиб, юзини қўллари билан бекитганича йиғлай бошлади.

— Эй худо! Бу азоблар қаерда эди менга! Ҳамма нарсадан кечиб, орқасидан келсаму, у бўлса мени хўрласа. Уни деб одам ўлдиргандим, ўзи энди мени ўлдирмоқчи-я!

Дик бутун жаҳлини оғир хўрсиниш билан ифодалагандай ижирғаниб, бир оз юмшаган бўлди. Хотини йиғлаб-йиғлаб, охири уйга кириб кетди.

Улар эрталабдан бери ҳеч нарсa ейишмади. Хотини деворга қараб ётиб олганича йиғларди, қизчаси эса унинг атрофида парвона бўларди. Дик виждон азобида қўлларини ҳис этиб, сал жаҳлидан тушай деб турган эди, бирдан қандайдир ғалати овоз эшитди: хотини куляптими ёки йиғлаяптими, буни билиб бўлмас эди. Эй худо, ақлдан озмадимикин? Дик уйга югуриб кирди. Ҳақиқатан ҳам хотини жинни бўлганга ўхшарди. Совун, ип, синька, пайпоқ, қўлқоп — хулласи, бозорга олиб борадиган ҳамма нарсани туз ва балиқ қайласи билан араштириб корзинкага солди. Кейин ўрнига ўтириб, ҳаммасини корзинкадан калтак билан илиб олиб, бутун хонага соча бошлади. Дикни кўриб кулди:

— Бу ёққа кел, гапимга қулоқ сол! Мен ҳаммасини олиб ташладим.

У бошини чайқади.

— Ҳеч ким бозорга бормаи қўя қолсин! Эшитяпсанми? Биз қизчам билан тез орада бу ердан жўнаб кетамиз.— Аёл жиннилардек хахолаб кулди. Кейин йиғлади. Қиз ҳам пиқиллаб йиғлади. Хотин дарҳол қизнинг кўз ёшларини артиб бақирди:— Бўкирма! Мен қаёққа борсам, сен ҳам шу ёққа борасан! Оч бўлсам оч, тўқ бўлсам тўқ бўласан. Ўладиган бўлсам сени ҳам ўлдирарман!

Қиз қўрқа-писа йиғидан тинди. Дикнинг ҳайрон бў-

либ турганини кўрган хотин қўлидан ушлаб, ёнига ўтказди.

— Ўтир, сенга айтадиган гапим бор. Бу ерга келиб, ўтган гапларнинг ҳаммасини унутарман деб ўйлаган эдим. Сен бўлсанг... мени деб шунча азоб чекдинг ва ҳозиргача азобланыпсан. Яхшиси мен кетай.

Дик хўрсинди. Хотини Дикнинг қўлидан ушлаб, кўз ёши тўкиб уни алдай бошлади:

— Биз энди бирга яшай олмаймиз, кечир мени. Кетишимга рухсат бер.

Дик гўё унинг сўзларини эшитмаётгандай қимир этмай ўтирарди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас: на пулу на қимматбаҳо буюмлар. Улар сенга ҳам керак эмас. Ҳаммасини дарёга ташлаб юбор.

— Нима гап ўзи, ҳозир кетмоқчимисан? Ҳолнинг нима кечади? — деб сўради Дик ниҳоят.

Хотини бош чайқади.

— Ҳечқиси йўқ. Бир амаллаб кун ўтказарман, тиланчилик қиламан!

— Сенга нима бўлди, ўзингни ўзинг ҳароб қилмоқчимисан? Кетма!

— Йўқ!

— Ундай бўлса сен билан мен ҳам кетаман.

— Йўқ! Йўқ! — деди аёл қўрқа-писа.

Дик индамади.

— Хаёлингга бошқа нарсани келтира кўрма, ҳеч кимим йўқ, ёлғиз ўзим кетаман, — қўшимча қилди хотини унинг фикрини сезиб.

— Майли, билганингни қил. Сени боғлаб қўя олмайман, — деди Дик ранжиб.

— Ростини айтдим сенга. Раҳминг келсин. Яхшиликча жўнатиб юбор, — деди ва бир оз ўйлаб қўшимча қилди: — Мен ўтганларни унута олсам... Бошқача одам бўлиб қолсам, қайтаман... — хотин йиғлади. — Аммо сен кутма... мен ҳеч қачон... ҳеч қачон...

Бирдан ҳамма нарса солинган балиқ қайлалли сават унинг эсига тушди, кулди, саватни оёғи билан тепди, ҳаммасини полга ағдариб, тепкилай бошлади, чинқириб бақирди: «Эй қуриб кетгур! Момақалди роқнинг зоти! — Кейин қизчага қараб, — кетдик!» — деди.

Улар уйдан чиқиб, тўғрига кетишди. Дик эсанкираб уларнинг орқасидан қараб қолди.

— Момақалди роқ, момақалди роқ, қоринга тепар поқ-поқ! Момақалди роқ, момақалди роқ,— деб болалар гоҳ чанак чалиб, гоҳ ўйноқлаб бақирарди. Улар Дикнинг жаҳли чиқишини кутиб, қочишга пайт пойлашарди. Дик болаларга ҳайрон бўлиб қараб қўйди. Болалар қўрқиб четга қочишди, аммо Дикнинг жойидан қўзғалмаганини кўриб, яна қаттиқроқ бақирарди: — Момақалди роқ, момақалди роқ, қоринга тепар поқ-поқ!

Дик даҳшат билан ҳўмрайиб, бармоқларини осмонга кўтарди. Болалар кулишди, унинг ўзи ҳам хахолаб кулди-да, болалар олдига писиб келиб, биттасини оёғидан ушлаб олди. Қолганлари чуввос солиб тўзиб кетишди. Улар бир-бирларининг оёқларига урилишиб йиқилишар, яшириниш учун дуч келган эшикка ўзларини уришарди. Дик ўрнидан туриб, болаларга ажабланиб қаради. Болаларнинг кийимларига чақиртиканаклар ёпишиб қолган, ҳаммаси ифлос, гўё ҳозиргина ўрадан чиққандай. Сўнг атрофидагиларга қарамай, бошини виқор билан кўтариб нари кетди.

У хотини кетгандан бери кун бўйи кўчаларда санқиб юрарди. Баъзан йўлда тўхтаб, осмонга узоқ тикилиб қолар, ҳавода нималарнидир чизган бўлар ёки дарахтга қўлини бигиз қилиб дўқ уриб:

— Момақалди роқ! Момақалди роқ!— дер эди.

— Анави Момақалди роқ одамларни қурбақа сингари ўлдираб эди. Унинг гўри ҳозир куйяпти. Бир кун гўрини ковлаб учта илонни олдим. Шундай даҳшатли илонларки, асти қўя беринг. Иккитаси боши билан мурданинг кўзига, думи билан бурнига ёпишган, учинчиси эса оғзига заҳар сочарди. Мен икки юзта илонни ушлаб олдим, уларнинг ҳаммаси сандиғимда. Сандиғимда пул ҳам кўп, у ерда учта олтин узук, бешта қаҳрабон тош ва жуда кўп бриллиантлар бор. Қани ўғирлашмоқчи бўлиб уриниб кўришсин-чи, икки юз илон кулча бўлиб ётипти...

Кейин у тамомила бошқа нарса ҳақида гапира бошларди:

— Менинг хотиним — ажина, унинг узун думи бор, биласизми, қанақа? Узун! У думини оёғига айлантириб ўраб олган. Унга сағал тегиб кетсанг борми, тилини маңа бунақанги қилиб чиқаради.

Дик тилини чиқариб, илон сингари вишиллатди-да,

хахолаб кулди. Кейин яна жиддий тусга кирди, бошини чайқадн, лабларини буриштирди ва гўё бир нарсадан қўрқаётгандек ҳар томонга аланглади.

— Бу Ни, Хоанинг боқиб олган қизи... оппоқ,— дерди хахолаб туриб. — Энди у назоратчи Тайнинг хотини, мен Нининг терисини шилдим.

— Демак, Ни ўлипти-да?

— Нега ўлар экан? Тирик! Яна шундай семизки! — деб жавоб берди Дик жаҳл билан.

— Нега бўлмаса терисини шилиб олдим деяпсан?

Дик бир дақиқа боши қотгандай бўлиб турди-да, кейин деди:

— Нима учун менга Момақалдиरोқнинг ўғлисан деб таъна қилади? Нега мешинг ёнимни олмайди? У тагин мени Тайга айтиб урдирмоқчи...

Шундан кейин у ўйинга тушиб, хотинларнинг ингичка овозига тақлидан бақирди:

— Ҳаром ўлаверсин! Ҳаром ўлаверсин! У шунга лойиқ!

У худди хотинлар сингари юриб, елкасини силкиб, қўлочини ёзиб нари кетди.

* * *

Бу Дай қишлоғига яна одатдаги жимлик чўкди.

— Осмоннинг ҳам кўзи бор сингилларим!

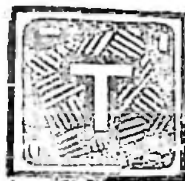
— Отаси шўр нарса еган, чапқов азобини эса боласи тортяпти.

— Бировга кулма, ўзинг ҳам ундан қолишмайсан!

Бу жазо эканлигига ҳамма ишонарди. Тхит хола кечалари оғрийдиган елкасини силаб, набирасини эслар ва оғир хўрсинарди.

— Эй худо, эй худо! Умримда бировга ёмонлик қилмадим, нима учун бир оёғим гўрда бўлган пайтимда тинч-лигим йўғ-а?..

ТИ ФЕО

и Фео йўл-йўлакай сўкиниб борарди. Унинг одати ўзи шунақа: виноси тамом бўлди дегунча сўкингани сўкинган. Аввалига осмон-фалакни лаънатларди. Ҳар қалай бу унчалик катта эмас. Чунки осмон ҳеч кимга тобе эмас-да! Кейин жами одамзодни сўка бошларди. Бу ҳам жиноятга кирмайди, ахир, ҳаммани аралашига сўкяпти, демак маълум бир кишини сўкаётгани йўқ. Жоҳиллиги тутиб бутун Ву Дай қишлоғи аҳолисини сўка бошлади. Аммо қишлоқдаги ҳар бир одам унинг сўкишларини эшитиб, «Менга тааллуқли бўлмаса керак» деб ўзини юпатарди. Қани бирон одам юрак ютиб унинг зидига бир нарсa деб кўрсин-чи! Деб бўпти. Бусиз ҳам феъли айниб турибди, қаҳрини кимга сочишни билмайди. Уясига биқиниб олган бу лаънати каламушларни сўккандан бирон фойда чиқармиди? Биронтаси ҳам кўзга кўринмайди-я! Биронтаси! Энди винога кимдан пул олиш керак? Ҳар қадамда бахтсизликка дучор бўладиган бу дунёга уни ким келтирди экан. Лаънатлар бўлсин ўша зотга! Аммо ким экан у? Ти Фео буни билмас, ҳатто буни Ву Дай қишлоғининг аҳолиси ҳам билмас эди.

* * *

Бир деҳқон бир кунни эрта азонда балиқ овлашга чиқса, ташландиқ хумдон олдида чақалоқ ётибди. Совуқдан кўкариб кетган, чақалоқни хотинларнинг юбка-

сига ўраб ташлаб кетишибди. Балиқчи гўдакни бир кўр бева хотинга олиб бориб берди. Бева хотин эса уни бе-фарзанд бир ҳунармандга сотди. Ҳунарманд кўп ўтмай вафот этди. Боқимсиз қолган бола уйма-уй теппираб, ҳар кимларнинг юмушини қилиб юрди. Ти Фео йиғирма ёшга тўлган йилли собиқ оқсоқол ҳозирги маслаҳатчи Киен уйида қароллик қила бошлади. Шунда оқсоқолнинг учинчи хотини ёш бўлишига қарамай, кўпинча гоҳи қочиб, Ти Феога оёғини, қоринини, елкасини уқалатармиш, деган гап тарқаб қолди. Бу ҳам етмагандек, оқсоқол жаноблари қишлоқ бошқармасида ўзларини дарғазаб тутиб, бутун қишлоқни зир югуртирадилару, уйларида эса севиқли хотинларининг товоғини ялайдилар, деганлар ҳам бўлди. Хотини биққасемиз, икки юзи қип-қизил, келишган аёл бўлиб, оқсоқол ҳамиша бод касалидан нолигани нолиган эди. Бундай эр-хотинчиликда одатда эрлар хотиндан ҳайқишади ва хотинларини рашк қилишади. Баъзилар, оқсоқол хотинини тоғни урса талқон қиладиган қаролдан қизғанармишу аммо кўрққанидан йиғитга индаёлмасмиш, дердилар. Бошқалари, айтгани айтган, дегани деган уй бекаси бўлмиш учинчи хотиннинг ишончидан фойдаланган қарол йиғит, бир қанча пул ва дон-дунни ўғирлаб кетибди, дейишарди.

Хуллас, ҳар ким оғзига сиққанича ғийбат қиларди. Аммо кунларнинг бирида қаролни ушлаб олиб уездга, у ердан қамоқхонага жўнатишди. Қаролнинг қамоқда қанча ётгани номаълум, аммо етти йилми, саккиз йилми ўтгач, у яна қишлоқда пайдо бўлиб қолди. Одамлар уни зўрға танишди. Қиртишланган бошига, бетель¹ чайнайвериб қорайиб кетган тишларига, шамолда қорайган юзига, йилтиллаб турган кўзларига қараган кишини даҳшат босарди. Худди қароқчининг ўзгинаси дейсиз! Уст-боши ҳам бошқача: қора ипакли иштон, сариқ нимча, унинг ёқасидан тушъ билан аждаҳолар, феникслар², найза ушлаган генералнинг расми солинган кўкраги кўриниб турипти. Бундай расмлар қўлида ҳам бор. Бу одамга қараб туриб кишининг юраги орқасига тортиб кетарди.

¹ Бетель — хуштаъм барг. Учирилган оҳак, зираворлар солиб тайёрланади.

² Феникс — Қадимги Греция мифологиясида тасвирланишича, кулдан пайдо бўлган қуш.

-Эртасигаёқ у бозорла пайдо бўлди. Пешиндан то кечгача вино ичиб, ит гўшtidан тамадди қилди-да, кайф билан қуруқ бутилкани кўтарганича маслаҳатчи Киеннинг уйи томон юрди. У дарвоза олдида туриб олиб, хўжайинини бўралаб сўкар, ҳар сўкканда унинг болалигидаги исминини аташини унутмас эди¹.

Маслаҳатчи уйида йўқ эди. Катта хотинининг жони чиқиб, иккинчи хотинига бу ярамасни дарвоза олдидан ҳайдаб юборишни буюрди, бу ишни иккинчиси учинчисига, учинчиси эса тўртинчисига буюрди. Аммо хотинлардан биронтаси безорига бир оғиз гап айтишга журъат этишолмади. Уйда фақат хотинлар бўлгач, бу жиннига, бунинг устига яна гирт маст одамга ким тенг келарди дейсиз? Аёллар дарвозани қулфлаб олишди. Мана энди истаганича сўкиб айюҳаннос солаверсин. Адабинини итлар бера турсин! Дарвоза орқасидан итлар вовиллаб чиқди. Учта қопогон ит кўзи қонга тўлган мастга ёпишди. Бўлди қиёмат! Қўшнилариинг қулоғи кар бўлай деди-ю, аммо ичларида роса суюнишди: маслаҳатчининг хотинлари жинларига ёқмаган бир одамни қарғаб-илгашарди, энди ўзларининг маст безори қандай сўкаётганини бир эшитиб кўришсин-чи. Тағин қанақанги сўкяптики! Улар умрларида бунақанги сўкишларни эшитишмаган.

— У маслаҳатчи билан ўғлини бутун қишлоққа шарманда қилди, энди одамларнинг юзига қандай қарашади,— дейишарди деҳқонлар,— ота-бувалари ҳам гўрларида тик турадиган бўлди:

Баъзи бир босиқроқ ва эҳтиёткор кишилар:

— Яхши ҳам жаноб оқсоқол уйда йўқ...— дейишарди.— Бу вақтда маслаҳатчининг ўғли Кионг оқсоқол эди, у ўзининг такаббурлиги билан қишлоқ аҳолисининг нафратини кўзғарди. Агар оқсоқол уйда бўлганида бу қадар жанжал бўлмасди. Шу пайт оқсоқол ердан чиққандек пайдо бўлди.

— Нега сен бу ерда бемазагарчиллик қиляпсан? Беватан дайди! — деган даҳшатли овоз эшитилди. — Нега бақиряпсан?

— Оқсоқол келди,— оломон ўртасидан шов-шув кў-

¹ Болалигидаги исми — Вьетнамда болаларнинг алоҳида исми бўлади. Катта одамни, айниқса кексаларни болалигидаги исми билан чақириш ҳақорат ҳисобланади.

тарилди. — Оқсоқол шу ерда! Мана, энди уни боплайди! Оббо сен-э! Мана буни тарсаки дейдилар! Э, ҳали унис ҳам туширади! Бир-бирларининг биқинларига туширяптилар! Қаранглар! Еқасидан бўғяпти-я! Сўкишини қара, худди бўғизлаётгандай бўкиради-я. Ердам беринглар, деяпти.

— Одамлар, қутқаринглар! Одамлар! Бу разил менга пичоқ урди! Сўйиб қўйди! Одамлар!..

Ҳамма Ти Феонинг қоп-қора қонга беланиб, дод-вой солиб ерда ётганини, юзини бутилка синиги билан тилиб ташлаётганини кўрди... Вовиллайвериб ҳаллослаб қолган итлар унинг атрофида сакрашарди. Оқсоқол Кюнгнинг ранги қув ўчиб кетди. Нафратомуз кулимсиради. У бу қадар пасткашликни сираям кутмаган эди... Ахир бу чинакам муғамбирлик-ку! Унинг бу томонга келгани бежиз эмас экан-да!

Ҳодиса юз берган жойга ҳар тарафдан томонбабинлар кела бошлашди. Қишлоқнинг тор кўчалари-ю, ёлғиз оёқ йўлларида тумонат одам йиғилди. Худди бозордагидек олағовур кўтарилди. Маслаҳатчининг хотинлари ҳам уйларида югуриб чиқиб, Ти Феогга ёпишшди.

Улар воқеа нима билан тугагини кўрмоқчи эдилар. Қарашсаки, эрлари учун яхшилик билан тугамайди.

Шу пайт маслаҳатчининг ўзи ҳам келиб қолди.

— Нега халойиқ тўпланди? — сўради у, қаттиқ овоз билан.

Ҳар томондан ҳурмат ва эҳтиром билан берилаётган салом овозлари эшитилди, одамлар четга чиқиб йўл беришди. Ти Фео ерга узала тушиб ётиб олди-да, чиндан ҳам пичоқ еган одамдек инграй бошлади.

Маслаҳатчи нима гап эканлигини дарҳол пайқади. У бекорга шунча йил оқсоқол бўлгани, энди эса тонгнинг¹ бошлиги. Бундай воқеаларга биринчи марта дуч келаётгани йўқ. У бошлаб хотинларини жеркиб берди, улар эрларига орқа қилиб яна ҳам қаттиқроқ бақиривша бошлаган эдилар.

— Уйга киришлар! Сенларнинг қўлингдан нима ҳам келарди? Бақир-бўқурдан нари ўтмайсанлар!

У қишлоқ аҳолисига анча юмшоқ муомалада бўлди,

¹ Тонг — эски Вьетнамда бир неча қишлоқни бирлаштирган территория.

— Азизлар, уй-уйларингга боринглар! Бу ерда тўп-ланишдан сира фойда йўқ.

Халойиқ жимгина тарқала бошлади. Баъзилари маслаҳатчини ҳурмат қилганларидан, баъзилари қўрққанларидан тарқалишди. Қолганлар бу ерда қолиб нима қиламиз? Булардан нима яхшилиқ чиқарди, гувоҳликка судрайди ҳали, деган мулоҳазада кетдилар.

Ниҳоят ҳаммалари тарқашди. Маслаҳатчи Ти Фео ёнига келиб, елкасига секин туртди.

— Нега бунақанги шовқин соляпсиз, ога?

Ти Фео кўзини сал очди.

— Уляпман, — деди инграб Ти Фео, — ота-бола бир бўлиб бошимни единглар. Энди баъзи бировларнинг бир-мунча пул совуриши, бунинг устига қамоқхонада ҳам ўтириши керак бўлади.

Маслаҳатчи хахолаб кулиб юборди. Бу унга қанчалик қимматга тушгани ҳеч кимнинг эсига келмас эди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам у ўзини тута билиши туфайлигина обрў қозонган, деб бекорга айтишмайди ахир.

— Шу ҳам гап бўлдим! Нима учун ўлар экансан? Сенга ким тегди? Одам қурбақа эмаски, пақ этиб босиб кетилаверса! Кўриб турибман, ўлгудек мастсан.

У дарров сўз оҳангини ўзгартириб сўради:

— Қачон қайтиб келдинг? Нега бизникига кирмадинг? Қани, юр уйга кирамиз, чой-пой ичамиз...

Ти Фео жойидан қимирламади.

— Тур ўрнингдан! — давом этди маслаҳатчи, — олдин чой-пой ичиб олайлик-чи, кейин бемалол гаплашаварамиз... Шовқин-сурон кўтариб, халойиқни йиғишнинг нима кераги бор? Одамларга гап бўлишдан на фойда? — деди маслаҳатчи Ти Феони туртиб. — Уйда бўлсам сени шу ҳолга солиб, қараб турармидим! Эркаклар бир-бирларининг тилини тез топишади. Ҳаммасига мана шу бола, ўғлим сабабчи. Оғзига келганини вайсалаган-да! Ахир сиз у билан узоқ қариндошсиз-а!

Ти Фео улар билан қариндошчилиги борлигини сира эшитмаган эди. Аммо бу гап унга хуш ёқди. У қўл-оёғини қимирлатса оғриётгандек ётган еридан жуда эҳтиётлик билан секин тура бошлади. Ти Феонинг юмшаганини кўрган маслаҳатчи ўғлига кўзини қисиб, бақирди:

— Сен ҳали ҳам шу ердамисан? Қилар ишни қилиб қўйиб, тагин қараб турибди-я! Югур, ичкари кириб чой тайёрлат! Тез бўл!

Маслаҳатчи Ти Феонинг ўрнидан туришига ёрдамлашди, бир неча ширин сўз айтди. Ти Фео унинг уйига киришга рози бўлар экан, юрганда оқсаш кераклигини ҳам унутмади. Кайфи тарқаб, атроф жим бўлиб қолган, ҳеч ким шовқин солмас, бақирмас эди. Ти Феонинг ҳам жанжалга тоқати қолмаганди. Маслаҳатчининг ширин сўзлари унинг дилини юмшатиб юборди, халойиқ тарқаб кетди, Ти Фео ўзининг жуда ҳам яккаланиб қолганини ҳис этди. Унинг аввалги шахти қани? У ғалати бўлиб қолди. Юрагига ғулғула тушди. Ти Фео ортиқча тўполон қилиб юборганини пайқади. Келиб-келиб ким билан яна! Киеннинг ўзи билан олишипти-я! Ахир қишлоқни ва бутун тонгни унинг катта буvasи сўраб келган. Кейин буvasи ва отаси сўраган. Ти Феода ҳам фахрланиш ҳисси пайдо бўлди. Ахир унинг ўзи кимки, у бутун қишлоқнигина эмас, ундан четдагиларнинг ҳам ҳурмати-га сазовор бўлган Киендек киши билан олишади? Ахир унинг на қариндошлари ва на дўстлари бор, бошига бир мушкул тушгудек бўлса ким унга ёрдам бериши мумкин. Шундай бўлса ҳам у бу бой билан олишишдан чўчимайди. Бу ердаги солиқ тўловчи икки минглаб кишининг қайси бири шундай қила оларкин? Йўқ, у боши кетганда ҳам, боши-ку кетгани йўқ, ачинмайди, оғзидан доимо ўт пуркаб турувчи аждаҳо маслаҳатчи, ҳозир шундай марҳаматли бўлиб кетдики, Ти Феони уйига таклиф қиляпти. Нима учун кирмаслик керак? Бирдан Ти Фео иккиланиб қолди. Бу бир тузоқ бўлса-чи? Қари тулки дейман, уни алдаб уйига киритиб олиб ўч олмасмикин? Бундай бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас эди. Киендек одам бирон нарсани ёки қимматбаҳо буюмни унинг елкасига атайин ортиб, кейин хотинлари орқали одам йиғиши ҳам сира қийин эмас. Ти Феони ўғирликда айблаб, қўлини боғлаши, ўлгунча уришлари мумкин. Унда нима бўлади? Киен қари тулки, у билан муомалада эҳтиёт бўлиш керак. Аҳмоқ одамгина арслоннинг чангалига ўз хоҳиши билан тушади. Шу ерда қолиб, яна ерга ётиб, товушининг борица бақиргани яхши эмасмикин? Аммо Ти Фео яхшилаб ўйлаб, бақиргандан нима фойда? Маслаҳатчининг бир сўзи билан ҳамма тарқаб кетди-ку. Бақирасанми, додлайсанми, барибир, ҳеч ким келмайди, кайф тарқаб кетгандан кейин ўз баланини кесиш ҳам осон эмас. Майли, киравераман, пешонада нима бўлса шуни кўрамиз. Бош кетадиган бўл-

са, яхшиси кўчада кетгандан кўра, маслаҳатчининг уйида кетгани тузук. Жуда зўр келса қамашади-да, қамоққа ўрганмаптимми... деб тасалли берди ўзига.

Нима бўлса ҳам киравераман! Ти Фео уйга кириб қўрқувни беҳуда экапчилигини англади. Маслаҳатчи ҳақиқатан ҳам уни тинчитиб қўймоқчи экап. У иродали, забардаст кишилардан ҳайиқарди. Бунақанги дайдилар билан ади-бади айтишадиган аҳмоқлардан эмасди. Ти Фео иродали, забардастлардан эмас эди, шунинг учун у ҳеч нарса ютқазмас эди. Бу муттаҳам билан тенг келиб ўтирармиди? Ҳаётда энг муҳими шухрат қозониш; керак бўлганда исканжага олиш, мумкин бўлмаганда ён бериш керак. Ҳар бир кишининг ўзига қараб муомала қилиш лозим, ўйламай-нетмай ўзининг балога гирифтор қилсанг бутун бойлигингдан ажраб, хонавайрон бўласан. Маслаҳатчи ўғлига донмо шуни насиҳат қиларди. Агар отаси бўлмаганда, Кнонг ҳеч қачон оқсоқол бўла олмас эди, чунки у табиатан қўпол, бемулоҳаза одам эди. Шунинг учун маслаҳатчи, ўлишим билан душманларим ўғлимнинг амалини тортиб оладилар, деб ўйларди.

Страсини айтганда, тонг бошлиғи бўлиш ҳам осон эмас. Қишлоқда икки мингдан ортиқ киши бор, шаҳар узоқ... Онда-сонда унча-мунча тушиб турарди, содда одамларгина, бошлиқ бўйра устида ўтириб, тайёр пулни йиғиб ўтиради, деб ўйлашади. Бундан анча бурун, бир куни саёқ бир фолбин қишлоқнинг планига қараб туриб, бу қишлоқ аҳолиси бир-бири билан абадий жанжаллашиб ўтади, деган, негаки, қоғоз бетигаги қишлоқнинг тарзи бир-биридан ўлжани олаётган балиқлар галасига ўхшарди. Оқсоқоллик мансабига ҳам маҳаллий бойларнинг ҳаммаси кўз тикарди, чунки оқсоқоллик жуда ёғлиқ ўрин эди-да. Улар кўчада бир-бирларини кўришиб қолгудек бўлишса, ичларида еб қўйгудек бўлишса ҳам, бир-бирларига таъзим қилишарди.

Бутун қишлоқ бир-бирига душман аллақанча гуруҳга бўлинган эди. Ким билади дейсиз, манави Ти Феонинг маслаҳатчининг душманларидан биронтаси юбормаганикин?

Агарда маслаҳатчи ўзини тута билмаганда эди, бу жанжал хунук натижа билан тугар ва қанчалаб пули сарф бўлиб кетарди. Оддий одамларга ишинг тушгани қандай яхши-я, уларни сочидан ушлаб олсанг бўлгани. Манави яланг бошни нима қилиш керак дейсиз? Ти

Феони қамоққа ўтқазиб қўйиш қийин эмас, аммо эртамин кечми, ишқилиб, қамоқдан чиқиб келади. Унда нима бўлади? Нам Тхо билан бўлган воқеани маслаҳатчи бир умр унутмайди.

Нам Тхо қишлоқда энг бўйсунмас, ўлгудай қайсар одам эди. Маслаҳатчи ўша пайтда эндигина оқсоқоллик мансабига ўтирганди, ярамас Нам Тхо эса оқсоқолга дабдурустан гап қайтарди. Шундан кейин оқсоқол унинг адабини бериб қўйиш учун пайт пойлади, аммо бу осон бўлмади. Бирдан Нам Тхони қайдадир талончиллик иши билан қамоққа олишди. Оқсоқол қамоқхонага фисқи фасод гапларни ташиди. Аммо бу туюқсизнинг қамоқхонадан чиқиб тагин қишлоқда пайдо бўлади, деб ким ўйлабди дейсиз? Оқсоқол ундан қутулганига жуда хурсанд эди... Бир кун кечқурун оқсоқол ёлғиз ўзи хат-хужжатларни тартибга солиб ўтирса, Нам Тхо катта пичоқ кўтариб унинг хонасига кириб қолса бўладими.

— Товушингни чиқарма, бўлмаса чавоқлаб ташлайман!— деб бақирибди у эшик олдини тўсиб.

Маълум бўлишича, бу ярамас қамоқхонадан қочибди, энди оқсоқолдан сохта хужжат ва бунинг устига юздонг пул беришни талаб қилганди.

— Менга жин ҳам урмайди,— деган эди ўшанда қароқчи,— айтганимни қилсанг иккинчи марта кўзингга кўринмайман, бўлмаса шу жойнинг ўзида ишингни тўғрилаб кетаман.

Бошқа илож йўқ эди. Оқсоқол Нам Тхонинг айтганларини бажо келтирди, у бўлса шу кетганича иккинчи марта кўринмай, қишлоқдан ғойиб бўлди. Аммо яна бошқа шунақа бир иш бўлди. Маслаҳатчи Нам Тходан ҳали қутулиб улгурганича ҳам йўқ эдики, қаёқдандир солдат Тьик пайдо бўлиб қолди. Илгар у ювош, қўй оғзидан чўп олмаган одам эди. Уни «Латта» дейишлари ҳам бежиз эмасди. Нима буюрсангиз сўзсиз бажарарди, сал дўқ урсанг қўрққанидан иштонига ўтиб кетарди. Солиқ йиғиш аётганда ундан ортиқча донг олиш ҳеч нарса эмасди, кўзи олдида чиройликини хотинига шилқимлик қилишарди, эр бўлса уларга чурқ этолмасди-да, аламини бегуноҳ хотинидан оларди.

Маълумки, ҳаддан ташқари итоатгўйлик ҳам аҳмоқликка яқин бўлади. Аҳмоқнинг елкасига рўпара келган минаверади, минганда ҳам шунақанги минадики, бошини кўтара олмай қолади. Тьик сургундаги маҳбусдек

йил бўйи тинмай ишлаб, ҳаётида қорни тўйиб овқат ҳам емаганди. Ким нима деса, лақ этиб тушаверар эди. Ниҳоят жон-жонидан ўтгач, қишлоқдан кетиб, солдатликка ёлланди. Ёлланди-ю, қордан қутулиб ёмғирга тутилди. Қишлоқда яшаганида баъзи бошқалар билан баҳам кўрса ҳамки, ҳар ҳолда хотини бор эди, аммо солдатликка ёллангач, хотиндан батамом айрилди. Хотини икки болали бўлса ҳам, ҳали жуда ёш эди. Кўзлари чақнаб турар, икки юзи қип-қизил эди. Шундай гўзал хотин бирданига эрсиз қолса-я! Гўёки, пишиб турган мевадек мени ол деб турса-ю ким қўл чўзмайди!

Унинг уйи йўл устида эди. Оқсоқолнинг ёрдамчиси кечаси қарта ўйнаб қайтаётганида, қоровул бошлиғи қоровулларни айланиб чиқиш пайтида тез-тез бу уйга келиб турадиган бўлиб қолди. Бошқалар ҳам, ҳатто қишлоқ бошқармасининг соч-соқоли оқариб кетган ходими ҳам бориб турарди. Бутун умри оқсоқолнинг югурдаги бўлиб ўтган Диен ҳам бу сахий аёлнинг уйига келиб-ке-тиб турарди. Тез орада, бу тирик беванинг уйига тунда йўқлаб бориш кўнгилли, энг муҳими қишлоқ бошлиқлари учун текин эрмак бўлиб қолди. Ҳатто оқсоқолнинг ўзи ўша пайтда уч хотинли бўлишига қарамай, бир хао сарфламасдан бу «момақаймоқ»дан тотиб турарди. Бу ҳам етмагандек, ундан фойда кўришнинг ҳам йўлини топди. Солдат хотини ҳар гал шаҳарга эрининг пулини олиш учун борганда оқсоқолнинг олдига қоғоз олгани кирарди. Бундай қоғозларни берадиган биронта оқсоқол ўз ҳисобига қорин тўйғизармиди! Бу маълум. Аммо Киен солдат хотини берган пул ва совғалар билан кифояланмасди. Хотинни унинг ўзи шаҳарга олиб бориб қўярди. У ерда ҳам маншат қилишарди...

Натижада солдат хотини олган бир неча донгдан ҳеч ивақо қолмас эди. Эртасига болалари бир оз ширинлик ёки жуда нари борса гуручли ва ё чўчқа гўшти солинган сомса ёйишарди.

Буларнинг ҳаммасини солдат эшитдими ёки бошқа бир сабаби борми, у хизмат муддатини ўтаб бўлгач қишлоққа қайтиб келмади. Тез орада жиноятчи Чэн Ван Ённи ушлаб ҳокимиятга топшириш ҳақида буйруқ олинди. Оқсоқол мазкур шахс у ер-бу ерларда дайдиб сўрган бўлса керак, қишлоқда турмайди, деб жавоб қилди. Оқсоқол бу хабарни жўнатиши билан Ён қайтиб келди. Оқсоқол унинг ёнига хат ташувчи орқали повест-

ка юбориб, гезда келишини талаб қилди. Тыик куттириб ўтирмади, ёлғиз эмас, хотини ва болалари билан бирга келди. Оқсоқол ҳали оғзини гапга жўпламасданоқ, у чўчқа сўядиган каттакон пичоқни олиб, оқсоқолга:

— Сизга ростини айтаман. Одам ўлдирганим учун мени жазолашяпти. Менга раҳмингиз келмай, ҳукуматга тутиб берсангиз, хотиним ва болаларим очдан ўлишадди. Ундан кўра, яхшиси ҳозир уларни ўзим ўлдириб қўя қолай, кейин мени қамоқхонага жўнатаверасиз.

Тыикнинг кўриниши жуда даҳшатли эди. Кўзларига қои қуйилган, қўлидаги пичоқ ялтирарди. Бунақаларга одам ўлдириш ҳеч гап эмас, хотини ва болаларини ўлдириш билан қаноат қилармиди; хотини ва болаларини сўйишга қарор қилган киши учун яна бошқа бирон одамни бўғизлаш қийин бўптими? Оқсоқол шуларни мулоҳаза қилиб Тыikka уйингга боравер, деди ва кетидан чора кўрди: у Тыикни ҳокимиятга ушлаб бермади ва ҳар гал сўраганларида, жиноятчи аввалгича дайдиб юрибди, деб жавоб қилаверди, солдат эса ўз қишлоғида бемалол яшайверди. Буни қарангки, хотини ҳам тўғри йўлга тушиб, эрига қарай бошлади. Энди оқсоқол ҳам, унинг ёрдамчиси ҳам ва бошқалар бу хотинга тегажаклик қилишмай қўйишди. Эрининг кўзи олдида ошиқ-маъшуқликни давом эттириш яхши эмас. Хуллас, солдатдан бошқа ҳеч ким қуюшқондан ташқари чиқмасди. Тыикни таниб бўлмай қолди. У боғи учун солиқ тўлашдан бутунлай бош тортди, тўла деб қисталанг қилишса сўкиб берар; агар ерига жарима тариқасида қозик қоқиб қўйишса ҳам суринштириб ўтирмасдан суғуриб ташларди. Унга ҳеч қандай чора кўриб бўлмасди: солиқ тўламаяпти, деб уни фош қилингудек бўлинса, жиноятчи қочоқни яширган деб оқсоқолга қийин бўларди. Аммо бу ярамас ҳамон норози эди. У оқсоқолнинг уйига яна пичоқ кўтариб бостириб кирди.

— Солдатликда юрганимда хотиним юз донгга яқин пул олган эди. Уларни қаёққа сарфланганини билмайман, балки кайф-сафо қилгандир, аммо ҳозир уйда бир чақа ҳам йўқ. Нима қилдинг деб сўрасам, уйда сақлашга кўрқиб, ҳаммасини сизга бериб қўйганини айтди. Балки у палид мени алдаётгандир, деб ҳар эҳтимолга қарши оёқ-қўлини боғлаб қўйдим. Энди эса сиздан ўтиниб сўрайман, қаранг-чи, пулларим жойида турганмикин. Бир амаллаб болаларини боқишим керак-ку ахир. Агар

бир донги кам бўлса ҳам, баъзи бировлар билан ҳисоблашиб қўяман.

Оқсоқол кинояни фаҳмлаб мингиллаб жавоб берди:

— Шунақа дегин солдат. Бу пулларнинг ҳаммаси аллақачон сарф бўлиб кетган.

— Қайси бир аблаҳ менинг пулларимга кўз олайтирди экан?!— деб бақирди солдат кўзларини ола-кула қилиб.

— Аммо сенга пул керак бўлса, — деди шоша-пиша оқсоқол, — айтган заҳотинг муҳайё қиламиз. Хотинингни ўлдиришдан нима фойда? Ахир пулларингни қайтиб ололмайсан-ку. Яхшиси гуноҳга ботмаганинг маъқул.

Оқсоқол шундай деди-ю, қутичани очиб, солдатга беш донг ташлади. Солдат пулларни олиб ҳурмат билан таъзим қилди-да, пичоғини кўтарганча гойиб бўлди. Шу кундан бошлаб у ҳар замонда пул бериб турадиган оқсоқолга сермулозамат бўлиб қолди ва унинг ҳамма топириқларини бажону дил бажарадиган бўлди. Бу мулозамат жуда узоқ, ўтган йили Тъик вафот этгунча давом этди.

* * *

Энди бўлса манави Ти Фео оқсоқолнинг бошига битган бало бўлди. Қачонлардир бу ҳам жуда ювош ва мулойим эди. Ти Фео ўсмирлигида унинг учинчи хотинининг оёқларини нақадар уят ва қўрқувдан титраб уқалагани оқсоқолнинг ҳали ҳам ёдида.

Аммо ҳамма нарсанинг ҳам ўз меъёри, чегараси бўлади, деб бекорга айтишмаган. Оқсоқол бу нақлни жуда яхши биларди. Бир одамни шундай сиқасанки, қочгани жой тополмайди, ўрнашган еридан суриб чиқарасан, қарабсанки, орадан бир қанча вақт ўтиши билан яна қишлоқда пайдо бўлади. Деярли ҳаммалари қайтиб келишади. Уриш-жанжал қилиб кишиларга шумшук кўрингандан кўра, бировни сувга шундай усталик билан итаргинки, ўзи ҳам сезмай қолсин, шундан кейин уни қутқариб олсанг, ҳеч бўлмаганда сендан миннатдор бўлади. Ёки, масалан, солиқ йиғаетган пайтинг бўлсин деяйлик. Бировнинг уйини ост-уст қилиб тинтиб ташлайсан-да, беш донгини оласан, кейин, албатта, лоақал беш хаонни қайтариб бергин-да, «камбағаллигинг учун» деб қўй. Ҳа, ҳар бир кишига ўзига яраша муомала қилиш керак

бўлади. Ўзига тўқ одамларни, оиласи катталарнинг оила бошлиқларини ёки чиройли хотини бўлган одамларни қўрқитиш осон, улар ҳар қандай бошлиқдан чўчийверадилар. Мана бундай сўққабошлар билан қийинроқ, бундай одамлар сув кечишдан ҳам тойишмайди. Бундайларни йўқ қилиб юборса бўлади албатта, аммо бундан нима фойда? Улардан ҳеч қандай фойда йўқ. Фақат шовқин-суронни бошлаб берасану душманнинг чакагини очасан... Ҳар қайси бойнинг ўз одамлари бўларди. Қиеннинг ҳам, отставкадаги сержант Таонинг ҳам, собиқ амалдорлар, Дам ва Тунгининг ҳам ўз одамлари бўлган... Бойлар бир-бирларини кўролмас эдилар, доимо бири иккинчисига панд беришга ҳаракат қиладди. Аммо гап деҳқонларни қаттиқроқ исканжага олиш ҳақида борганда улар дарҳол бирлашиб оладилар.

Оқсоқол бир нарсани яхши биларди: меҳнаткаш одам оқсоқолга ўхшашларни тўйдириш учун бўйин эгади, бойлар эса ўз навбатида ҳар қандай дайидан пул аяшмайди, чунки бундай дайидилар истаган пайтингда бирон одамни, керак бўлиб қолса, ўзини ҳам йўлингда қурбон қилаверади.

Ҳар қандай қийинчилик олдида ҳам оқсоқол ҳеч қачон иолмас ва шикоят қилмасди; шикоятдан нима фойда? Деҳқонлар фақат иолишу ҳасратни билганларидан умр бўйи бош эгиб юрадилар. Оқсоқол ҳеч қачон руҳан тушкунликка тушмасди. Бир йўл билан уларни қўлга олиб бўлмаса, бошқача усул излаб топарди. Ўйлаб-ўйлаб ялангоёқларсиз, ҳеч қаёққа бориб бўлмайди, деган хулосага келди. Бошқа бандитларни уларсиз қандай йўқ қила олади? Оқсоқол ҳамниша рақиби устидан ғалаба қилиш йўлини биларди, чунки, одамлар билан ўзига хос муомаласи бор эди. Дайди-саёқларга ҳам шундай. Бу йиғитлар пихини ёрганлардан. Шайтонга ҳам дарс беришадди. Вино сотиб олишга етадиган беш хао берсанг бўлгани, истаган одамни бўйсундириб беришар, қайсарлик қилгани ўлдирар ва ҳатто уйига ўт қўйишдан ҳам тоймасдилар. Бирмунча қўрқоқларнинг оёқлари тагига самогон бутилкасини ташлаб, жавобгарликка торттиришар, ёки шу ернинг ўзидаёқ ўзлари жанжал чиқариб, ёрдам беринг, деб бақариб халқ тўплашарди. Бу жанжаллар бўлмаса оқсоқолга кун йўқ эди. Ҳамма ёқ тинч ва осойишта бўлса деҳқонлардан ҳеч нарса ололмайсан, бунинг устига солиқ йиғишнинг озлигини айтмайсизми?

Солиқларни эса йилга бир марта йиғишади. Агар кунинг шунинг ўзига қолса қишлоқнинг мис печатини қўлга олиш учун сарфлаган бир неча минг пулнинг ўрнини ота-бобонгнинг гўрини сотганингда ҳам тўлдира олмайсан...

Ти Фео маслаҳатчининг ёнидан жуда мамнун бўлиб чиқди. У ўйлаган тузоқ ўрнига маслаҳатчи Ти Феои яхши кутиб олди. Қиен Ти Феонинг ўзи учун алоҳида товуқ сўйдирди, винога одам юборттирди. Хайрлашаётганларида яра-чақасига суркайдиган дори учун қўлига пул берди. Ти Фео оҳиста тебраниб, илжайиб сўкипарди: дорингнинг нима кераги бор! Дорига уч су ҳам сарф қилмайман. У қамоқхонадалигида шундай дориларни эшитгандики, буларни камдан-кам одам билади. Бир тутам барг бўлса юзи жойинга келади-қўяди. Қўй-э, бу пулга яхшиси у ичади.

Ҳақиқатга ҳам Ти Фео уч кун тўхтовсиз ичди. Тўртинчи кун пули тамом бўлгач, вино дўконининг бекасига кўзини чақчайтириб:

— Қарзга бир бутилка вино бер. Кечқурун пулни бераман...— деди.

Бека дарров рози бўла қолмади. Шунда Ти Фео гугурт чақиб похол томни ёқиб юбормоқчи бўлди. Бека югурганича бориб қўлидаги ёниб турган гугуртни тортиб олди-да, оёғи билан босиб ўчирди ва йиғлаб туриб бир шиша винони олиб чиқди.

Ти Фео қўлини пахса қилиб бақирди:

— Аҳмоқлик қилма! Сотиб оламан, тиланчилик қилаётганим йўқ-ку! Еб кетади деб ўйлайсанми? Қишлоқдагилардан бир сўраб кўр-чи, бирон марта бировнинг ҳақини еб кетибманми? Пулим бор! Пулларимни маслаҳатчига бериб қўйибман. Кечқурун олдига бориб олиб келаман, сенга ҳам ўшанда бераман.

— Сизнинг ҳалоллигингизга шубҳам йўқ,— деди бека хўрсиниб ва бурнини этагига артди,— аммо менга ҳозир пул керак-да.

— Бўпти,— деб тўнғиллади Ти Фео,— айтдимми, кечқурун оласан деб, вассалом, ҳозирча пулсиз турсанг ўлиб қоласанми?

Ти Фео шундай деди-ю, бутилкани олиб, дўкондан чиқди-да, дарё бўйидаги кулба ёнига кетди. Унинг ҳеч қачон уйи бўлмаган. Йўл-йўлакай кимнингдир боғидан бир неча гўра банан узиб, йўлда учраган савдогар хо-

тиндан бир чимдим туз сўраб олди. Туз сепилган ғўра банан унга жуда тотли туюлди. Вино ичгандан кейин унга ҳамма нарса ҳам ширин туюлаверарди.

Бир шиша винони ичиб бўлиб, лаб-лунжини артди-да, маслаҳатчининг уйига қараб йўл олди, у йўлда учраган одамларга маслаҳатчидан қарзимни талаб қилгани кетяпман, деб айтди. Ти Феоинг кўзи қонга тўлган бўлиб, кўкариб кетган лаблари асабийликдан титрарди. Маслаҳатчи унинг авзойидан яхшилик чиқмаслигини пайқади. Худога шукурки, қўлида бўш шишаси йўқ эди.

— Қаёққа кетяпсан, Ти? — босиқ оҳангда сўради маслаҳатчи.

— Салом бердик, жаноблари, — деди шангиллаб Ти Фео. — Мана келдим, бир арзимас иш билан сизни безовта қилмоқчиман.

Ти Фео ўзини анча сипо тутса-да, овози қандайдир ғайри табиий бўлиб, ундан яхшилик кутиб бўлмас эди. У гоҳ гарданини, гоҳ қулоғини қашиб, гапида давом этди:

— Эсингиздами, ўшанда сиз мени қамоққа жўнатгандингиз: хўш, у ер менга жуда ёқиб қолди, агар ёнган гапираётган бўлсам тил тортмай ўлай, у ерда маза қилдим. Ҳеч бўлмаганда овқат берарди-ку! Қишлоқда нима бор, бир парча ерим бўлмаса, қандай тирикчилик қилишни ҳам билмай қолдим. Мана, яна қамоққа юборинг деб келдим.

— Яна ичдингми! — деб жеркиди уни маслаҳатчи. Ҳар доим у бунақа пайтда рақибининг ниятини биллиб олиш учун дўқ урар эди.

Ти Фео бир сакраб маслаҳатчининг ёнига ўтиб олди-да, кўзини чақчайтириб, муштини дўлайтирди.

— Бир қултум ҳам оғзимга олганим йўқ. Ўзим шунчаки қамоққа бормоқчиман, вассалом... Қани жўнатмай кўринг-чи... Мен... Мен...

Ти Фео бир чўнтагини, кейин бошқа чўнтагини ковлаб кичкина, аммо жуда ўтқир пичоқ чиқарди-да, бошидан ошириб кўтарди.

— Ҳозир биронтасини сўйиб ташлайман, — деди Ти Фео тишлари орасидан овоз чиқариб, — ўшанда сиз мени уездга юборишингизга тўғри келади...

Кейин Те Фео энгашиб, қимматбаҳо ёғочдан ишланган столни пичоқ билан чиза бошлади. Маслаҳатчи шарақлаб кулиб юборди. У керакли пайтда бундай кула

олиши билан жуда фахрланар эди. У ўзининг бу хислати билан худди Цао Цао¹ га ўхшаб кетарди. Кейин у ўрнидан туриб, Ти Феонинг елкасига қоқди.

— Росаям қизиққон экансан-ку! Бирон кишини сўйинг келаётган бўлса, сўявер... Сержант Тао мендан эллик донг қарз. Олишга ҳаракат қилиб кўр. Эвазига бог оласан!

Отставкадаги сержант Тао кекса, қишлоқнинг обрўли кишиси эди. У яхшигина пенсия олар, ёр-биродарлари ва қариндош-уруғлари кўп бўлиб, маслаҳатчи Кисенга анча ташвиш ва кўнгилсизликлар келтирар эди. Ана шу Тао маслаҳатчидан эллик донг қарз олганига худо билади қанча бўлган, энди бўлса бу пулни тўлашдан мутлақо бош тортяпти, сабаби, бунни қаранг, маслаҳатчининг ўғли оқсоқол бўлиб, эвазига унга ҳеч қандай зиёфат қилиб бермаяптимиш. Бунни эслаганда маслаҳатчининг газаби қайнардигу, аммо иложсиз эди. Сержантнинг адабини бериб қўядиган ягона одам, унинг содиқ малайи солдат Тьик ўтган йили вафот этган эди. Мана энди тақдир маслаҳатчини Ти Феога рўпара қилди. Нима учун бир синаб кўрмайди? Ти Фео сержантнинг адабини берса, жуда соз! Сержант уни бопласа, бу ҳам ёмон эмас. Ундай бўлса ҳам, бундай бўлса ҳам маслаҳатчига фойда.

Ти Фео ўйлаб-нетиб ўтирмай, тўппа-тўғри сержантнинг уйига томон йўл олди ва йўл-йўлакай уни оғзига келган сўз билан сўкиб-сувалаб кетаверди. Бошқа вақт бўлганда-ку, бу нарса жуда аяичли ҳодисага сабаб бўларди, негаки, одам ўлдириш сержантга ҳеч гап эмас эди. Унинг бахтига, тўғрироғи, Ти Феонинг бахтига шу куни сержант иситмалаб ётган бўлиб, ўрнидан туролмасди. Эҳтимол, у Ти Феонинг сўкишларини эшитмагандир ҳам, чунки ҳушдан кетиб ётган эди. Сержантнинг хотини эса маст Ти Феони узоқдан кўрибоқ, нима учун келаётганини билди-да, эридан ҳам сўраб ўтирмай, ўша машъум эллик донгни оқсоқолга жўнатишга шошилди. Хотинлар шунақа бўлишади, тинчлик ҳамма нарсадан ҳам қиммат уларга. Ҳар қанча сарф қилиб бўлса ҳам жанжалдан қочишга тайёрлар. Бунинг устига эри ҳақиқатан ҳам қарздор эканлигини бу хотин яхши биларди... Бу оила учун эллик донг нима деган нарса? Жанжал бундан ҳам қимматга тушиши мумкин-ку!

¹ Ц а о Ц а о — хитойларнинг ўрта асрдаги «Уч шаханшоҳлик» романидаги муғамбирлиги билан шуҳрат қозонган қаҳрамон.

Қисқаси, Ти Фео ўзини ғолиб ҳис этди. Мағрурликдан тарс ёрилай деди: «Бу ердаги кишилардан ким мен билан беллаша олади?»— деб ўйлади. Маслаҳатчи ҳам мамнун бўлди. Ҳазил гапми! Ҳеч қандай шикоятсиз эллик донғни ундириб олди. Ти Фео шу заҳотиёқ мукофотланди. Маслаҳатчи унга беш донг бериб деди:

— Қилган ишинг эллик донғнинг ҳаммасига арзийди, аммо ҳаммасини берсам уч кунда тамом қилиб қараб қолаверасан. Яхшиси, мана шунга вино олиб, қолганига мендан боғ сотиб ола қол, ерсиз қандай қилиб кун кечирасан, ахир. Тўғрими?

Ти Фео ташаккур билдириб таъзим қилди. Бир неча кундан кейин маслаҳатчи Ти Феогга дарё бўйидаги кичкина боғни беришни буюрди, бу боғ ўз вақтида кимдандир солиқ тўламаганлиги учун тортиб олинган эди. Шундай қилиб, Ти Фео йигирма саккиз ёшида вйчэк-жойлик бўлди.

* * *

Эҳтимол, у йигирма саккизда эмас, ўттиз саккизда, балки қирқ ёшдан ҳам ошиб кетгандир? Унинг афтидан ёшини аниқлаб бўлмас эди: Ти Фео на ёшга, на кексага ўхшарди. У қандайдир ҳайвонни эслатарди, ҳайвоннинг ҳам афтига қараб ёшини аниқлаш қийин-ку, ахир. Ти Феонинг кўкимтир-сарғиш юзини чандиқ босиб кетган. У атрофига одам йиғиш учун шиша синиғи билан бир неча марта юзини тилган бўлса керак. Умрида қанчадан-қанча жанжал-тўполон чиқаргани, зўравонлик қилгани, қанча одам ўлдирганини аниқ эслаёлмас эди. У бу ишларни баъзан ўз хоҳиши билан, баъзан бировларнинг буйруғи билан қиларди.

Унинг кўрган-кечиргани шу эди.

У ҳатто дунёда неча йил яшаганини, қайси йили, қайси куни туғилганини ҳам билмас эди, чунки бу нарса ҳеч қаерда ёзилмаганди.

Юқори идораларга берилган маълумотларда одатда, у қаердадир санғиб юради, қишлоқда кўп йилдан буён турмайди деб кўрсатиларди. Ти Фео қамалганида йигирма ёшда эканлигини, қамоқдан чиққанда эса йигирма бешга қадам қўйганини зўрға эслайди. Шундан кейинги кечанинг ҳам, кундузнинг ҳам фарқига боргани йўқ.

у доимо маст эди. Маст ҳолида овқатланар, маст ҳолида ухлар, маст ҳолида уйғонар, маст ҳолида бошини деворга урар, юз-кўзини тирнар, даҳшат-ла ўкирар, ярамас сўзлар-ла сўкинар, яна баттарроқ маст бўлиш учун ичарди. У ўз ҳаёти ҳақида ўйлаш учун ҳеч қачон ҳушёр бўлмаган ва Бу Дай қишлоғидагиларнинг энг малъун, ёвуз иблиси эканлигини билмаса ҳам керак. Деҳқонларнинг тинч ҳаётини неча марталаб бузганини, қанчадан-қанча оилани бахт ва қувончдан маҳрум этганини, унинг дастидан қанчадан-қанча қон ва кўз ёши тўкилганини билармиди? У ҳамиша маст ҳолда бировларнинг буйруғини адо этиб юргач, қаёқдан ҳам билсин. Ундан ҳамма қўрқарди. Ти Фео доимо сўкинар, кўпинча ҳеч сабабсиз, масалан, виноси тамом бўлганда ҳам сўкиनावерарди. Баъзи маст одамлар ашула айтишади, баъзилари сўкинишади. Агар у қўшиқ айтишни билганида эди, сўкинмасмиди, аммо одамлар орасида туриб ҳам қўшиқ айтолмасди. У ҳамиша сўкинар, ўша унутилмас кундаги сингарни сўкингани сўкинган эди.

У еру осмонни, одамларни, бутун борлиқни сўкарди. У билан ким уришишни истамаса ўшани сўкарди. Ғазабдан бўғилиб, ҳеч кимга кераги бўлмаган бу дунёга уни келтирганини лаънатларди. Ҳаммадан ҳам шу нарсани ғазаблантирарди. Ўз-ўзини сўкишдан нима фойда? У биринчи учраган кишига қаҳр-ғазабини тўкишга аҳд қиларди. Барибир, ким бўлишидан қатъи назар... у ҳозир яқиндаги сўқмоқ йўллардан бирига қайрилади-ю, дуч келган биринчи уйга кириб, бузиб-ёриб ўт қўяди ёки бўлмаса жанжал кўтаради. Мана, сўқмоққа ҳам келди. Бу ёққа, тезроқ...

Аммо шу он гардишсимон, каттакон ой кўринди, йўлни заррин нурлари билан чулғади. Йўлда эса қандайдир қора, ғалати нарса кўзга чалинди. Бу нарса гоҳ ўнг томонга, гоҳ чапга ўтар, кейин оёғи тагида майла-майда бўлақчаларга бўлиниб кетарди. Бу нима экан-а? Ти Фео тўхтаб қараб турди-да, бирдан хахолаб кулиб юборди. Ичаги узилгудай, ҳолдан тойгунча кулди, ҳозиргина унинг оғзидан чиққан сўкишлар, мана бу ёввойи кулгига таққослаганда сеҳрли музика садосидай бўлиб қолди. Йўлдаги ғалати нарса ўз сояси экан. Ти Фео анчагача хахолаб кулди ва қайрилиши керак бўлган сўқмоқдан ўтиб кетганини ҳам сезмай қолди. Энди унга рўпара келган сўқмоқ Ти Данг исмли, сийрак соқолли

қишлоқ эмчиси уйига олиб борарди. Ти Фео бирдан ана шу бечора чолнинг уйига бостириб киришга ва унинг да-
нини¹ тилка-пора қилиб ташлашга жазм қилди. Эмчи
молларни даволар, чўчқаларни бичар ва ҳоказо ишлар
билан шуғулланарди. Чўчқаларнинг чинқириги даинининг
тингиллашидан кўра ёқимлироқ эди. Ти Фео ҳовлига
кирганда эмчи вино ичиб ўтирар, кайфдан мўйловиши
силаб, бошини у ёқдан-бу ёққа чайқатарди. Ти Фео бир
оз чолга қараб турди, чол кўзига меҳрибон ва ёқимли
бўлиб кўринди. Сирасини айтганда, у ичадиганларнинг
ҳаммасини ёқимтой деб ҳисобларди. Ти Феонинг ҳам
ичгиси келди. Ичгиси келгандаям тагин қанақа денг!
Гўё ҳалқумида бир нарса ёнаётгандек... У кўп ўйлаб
ўтирмай, чолнинг ёнига борди, бутилкасини қўлидан тор-
тиб олди ва кўтариб бир шимирганча тугатди. Чол ила-
мади. Пати юлинган жўжаники сингари қотма бўйинини
чўзиб, Ти Феога тикилганча қараб қолди. Ярим бутилка
винонинг ҳаммасини ичиб қўйганидан, тили сира айлан-
май қолди. Ти Фео қолган ярим бутилкани ичиб бўлиб,
қани тагин бўлса дегандек томоғини тақиллатиб, лаби-
ни чўпиллатди. Кейин чолнинг сийрак соқолидан ушлаб,
башарасини ойга тутди-да, хахолаб кулди. Чол ҳам кул-
ди, иккови қадрон дўстлардек қучоқлашиб, ерга ағана-
дилар. Орадан бир оз ўтгач Ти Данг уйдан яна икки ши-
ша олиб чиқди. Ҳа, унинг яна икки шиша тўла виноси
бор экан. Ти Феонини ичишга таклиф қилди. Ичгандан
кейин тўйиб ичиш керак-да! Айтмоқчи, энди чолга ҳеч
ким халақит бермасди. У ёлғиз яшарди. Хотини бундан
саккиз йил муқаддам вафот этган, қизи кимдандир бе-
никоҳ ҳомиладор бўлиб қолиб, қишлоқдан кетиб қол-
ганди. Чол ўзига ўзи хўжайини бўлиб, ҳеч ким жонига
тегмас, истаганча ичаверар эди. Эй адашган, ерга нах
осмондан тушган дўстим, сен ҳам шундай ич! Ҳеч нарс-
га қулоқ солма, ич! Қулоқ, бурунларингдан чиққунча ич!
Нимага уяласан? Ҳамманинг ҳам борадиган жойи бир!
Ҳатто энг бадавлат ва атоқли одамларнинг кетида ҳам
мозоридан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Чол эллик беш
ёшга кириб бирон кимсанинг ўлимидан кейин мартабаси
ошганини кўрмади. Гўри-чи — гўр, гўр-да. Шундай экан,
маст бўлибми ёки ҳушёрликдами ўлиш барибир эмасми.
Охиригача ичавер, қўрқма!

¹ Д а н — музика асбоби.

Ти Фео ҳеч қачон бунчалик хурсанд бўлмаган эди. Нима сабабдан шу пайтгача бу чол билан ичишмаган экан? Улар жуда кўп ичинди. Шунча вино билан бутун бир қишлоқни тўйғизиб мумкин эди.

Иккинчи шиша тамомланаётганда Ти Данг ҳовлида қисқичбақадек судралиб юрар ва Ти Феодан, одамлар тургиси келганда нимага таянади, деб сўрарди. Ти Фео уни чалқанчасига ётқизиб, соқолидан силади-да, гапди-раклаганича зўрга уйи томон кетди. Йўлда қичинди. Ай-ниқса кўкраги, бўйни, қулоқлари ва боши жуда қичишарди; баъзан тўхтаб жуда ҳам ғалати қиёфага кириб қашинарди. Ниҳоят, боғчаси ёнидан оқиб ўтадиган сув тиниқ ариқ эсига тушди. Ариқнинг четларига тут дарахти экилган эди. Шамол бу дарахтнинг ниҳолларини эгавериб, бир-бирига чирмаштириб юборганди. Боғнинг ичкарисидagi банан ёнида кичкина, торгина кулба қад кўтариб турибди. Садасимон хурмоларнинг қоп-қора, юмалоқ сояси боғ йўлига кўланка солиб турар, банан дарахтларининг бир оз энгашган новдалари ой ёруғида ламхуш туюларди. Вақт-вақти билан аста эсган шабада новдаларни тебратар, улар гўё бир нарсадан безовтадек оҳиста шивирлашаётгандек эдилар.

Ти Фео бананларга маҳлиё бўлиб боққа кирди, аммо кулбасига эмас, тўғри ариқ бўйига юрди. Нафасинг бўғиладиган кулбада нима бор. Ти Фео қичимасини босиш учун чўмилмоқчи ва боғнинг ўзида ётиб ухламоқчи бўлди. Бошини деворга уриб ёрадиган, юзини шиша билан тиладиган одамга шудринг ва шамол қор қилармиди? Ти Фео ариқ лабига борди-ю, сувга тушмай тўхтаб қолди, ариқ бўйида кимдир бордек туюлди. Ти Фео яна ҳам диққат билан тикилди: ҳа, одам бор! Бўлганда ҳам хотин кишига ўхшайди. У сув тўла икки катта кўза ўртасида, дарахтга суянганича очиқ-чочиқ ҳолда ўтирарди. Ҳа, бу хотин киши эди, албатта. Унинг узун ўрилмаган сочлари елка ва кўкрагини тутиб ётипти. Қўли гавдаси ёнида бўшгина шалпайиб турибди, боши орқага ташланганроқ, оғзи очиқ. Гўё бу хотин ойга тикилаётгандек туюлди унга. У ухляптими ёки ўлиб қолганми, буни билиб бўлмасди. Хотин оёқларини узатиб юборган, юқори кўтарилган кўйлаги йўғон сонини бутунилай очиб қўйган. Ой жуда ёруғ эди, шунинг учун аёлнинг тапаси жуда ҳам оқ кўринарди. Ой ёруғида ҳамма нарса чиройли туюлади кишига. Ти Феонинг оғзи қақраб қолди. У қулт этиб ту-

пугини ютди ва ўзида қандайдир ҳаяжон сезди. Титроқ аъзойи баданига тарқади. Нима бўлди ўзи? Титраш керак бўлса манави тасқара, бефаросат хотини титрасин! Худди унинг уйи ёнига келиб, тагин мана бунақанги шармандаларча қиёфада очиқ-чочиқ ётиб ухлашини қаранг-а!

Аммо, ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди. Тхи Но бефаҳмлиқда халқ эртақларидаги ҳар қандай аҳмоқ билан баҳслаша олар эди, башараси шу қадар хунук эдики, уни яратган худонинг ўзи ҳам учрашиб қолгудай бўлса, қўрқиб кетган бўларди. Гўё табиат бу аёлни масхаралагандай: боши тепа томондан япасқилигидан юзи янада чалпакдай кўринар, бунинг устига лунжлари ичига ботиб кетган бўлиб, кишида айниқса кўнгилсиз таассурот қолдирарди. Агар лунжлари тўла бўлгандами, юзи чўчқанинг тумшугига ўхшаган бўларди, шундоқ бўлганда тузук эди, негаки, бунақа башара оз эмас. Тхи Нонинг катта, гўштдор бурни апельсин сингари ғадир-будур бўлиб, ҳаминша қип-қизил эди. Бурни лабига ёпишиб турарди, лаби ҳам қалин ва гўштдор эди. Бетель чайнайвериб ўпкаси чиқиб кетган оғзи янада катта кўринарди. Ҳар ёмоннинг бир яхши томони бор деганларидек, бу қизиллик унинг табиий кўкимтир лабининг айбини билдирмасди. Гўё ана шу хунук лаблари дарҳол кўзга туша қолмасин дегандек, тишлари ҳам сўйлоқ эди. Булар ҳам етмагандек Тхи Но ўтакетган даражада бефаҳм эди, аммо бу унинг учун фалакнинг марҳамати ҳисобланарди: бир озгина ақл-фаросати бўлгандами, биринчи марта ойнага қарагандан бошлаб ғирт азобда қолган бўларди. Устига-ўстак камбағал ҳам эди, шунинг учун ҳеч ким унга уйланмади, уйланганда борми, дунёда яна бир бахтсиз кўпаярди. Зотида мохов бўлганлигини айтиш эсан чиқилти. Доим яккалигининг сабаби ҳам шунда. Йигитлар Тхи Нони кўрганларида заҳарли илондан қочгандек қочар эдилар. Ёши ўттиздан ошганди. Ву Дай қишлоғида эса қизларни саккиз ёшлигидаёқ эрга беришар, ўн беш ёшларида улар болалик бўлишарди. Йигирма ёшида она бўлмаган хотинни камдан-кам учратиш мумкин эди. Тхи Нонинг ҳеч кимсаси йўқ эди, эригина эмас, қариндош-уруғлари ҳам йўқ эди, битта қари холаси бўлиб, у ҳам эр кўрмай ўтганди. Улар бирга туришарди. Ҳеч ким бу дунёда ёлғиз бўлмасин, деб тақдир китобида ёзилган. Холаси банан ва бетель сотувчи савдогарникида

хизмат қилар. елканли кемага солинган молларни Хай-
фонгга баъзан Хонгайга ва Камфага олиб борарди. Тхи
Но бировларникида кунбайнга ишларди. Улар бамбуқ
қулбада яшашарди. Бу жой Ти Феонинг боғидан бир
парда девор билан ажралиб турарди. Ти Фео сув бўйида
яшаса, улар қишлоққа яқин жойда туришарди. Эҳтимол,
шунинг учун ҳам Тхи Но бутун қишлоқ аҳолиси қалти-
райдиган Ти Феодан қўрқмайдигандир. Ёнингда юравер-
гандан кейин Азролдан ҳам қўрқмайдиган бўлиб қолар
экансан. Ҳайвонот боғининг қоровуллари одатда йўлбарс
ва қоплонлар мушук сингари ювош дейишадди. Бу хо-
тин нега ҳам қўрқсин? Ҳали ҳеч ким бадбашаралик,
камбағаллик ва бефаҳмликка суиқасд қилган эмас, Тхи
Но эса шу уч хислат эгаси эди. Бунинг устига Ти Фео
ҳамиша қаердадир лақиллаб юрар, уйига фақат ухлага-
ни келарди. Маълумки, уйқуда ҳамма ҳам тинч ётади.

Тхи Но кунига икки марта, баъзан уч марта унинг
боғидан ўтарди. Бу ерда дарёга олиб борадиган ёлғиз
оёқ йўл бор эди. Авваллари кир ювиш ёки сув олиб ке-
лиш керак бўлса, дарёга ҳамма шу йўлдан ўтар эди. Бу
ерга Ти Фео кўчиб келгандан бери мулоҳазали одамлар
айланма йўлдан юрадиган бўлишди. Аммо Тхи Но бе-
фаҳм ва ўжар бўлиб, ўз билганидан қолмас эди. Эҳтимол,
худди ана шу сабабли ёки шунчаки одат бўлиб қолгани-
данми, у аввалги йўлдан юраверар эди. Бир куни ҳатто у
Ти Феодан чўғ сўраб кирди, иккинчи марта оёғига сур-
тиш учун озгина ароқ ҳам сўради. Ти Фео уйғониб кетиб,
ароқ бурчакда турганини, қанча керак бўлса олавериши-
ни, фақат уни безовта қилмаслигини айтиб тўнғиллади.
Хулласи, Тхи Но нима учун ҳамма Ти Феодан қўрқилишига
тушунолмасди. Бу кечаси Тхи Но одатдагича сув олиб
келиш учун дарёга борди. Ой ҳеч қачон бугунгидек ёрит-
магандек туюлди унга. Дарё бетига кичкина мавж
минглаб заррин учқунларини сочарди. Агар кўз чарчама-
са бу гўзалликни абадий томоша қилиш мумкин эди.
Салқин шабада катта елпиринчдек майин елпирди. Тхи
Нонинг уйқуси келиб, киприклари юмила бошлади. У
қаерда бўлмасин, нима иш қилмасин кўпинча шунақа бў-
ларди, ўзини уйқудан тутолмай қоларди. Ана шунинг
учун ҳам холаси унга бефаҳм деб лақаб қўйган эди. Тхи
Но ҳомуза тортди-да, ўйлади: сув қочиб кетмайди. Кўза-
ларни бу ерга қўйиб бир озгина дам олай. Тхи Но туш
зақтидан то қош қорайгунча тошдек қаттиқ ерни кетмон-

чурук бўйра билан устини ёпди. Ти Фео бир оз исиди, титроғи ҳам қолди. Пича мудрагандек бўлди. Тхи Нони ҳам уйқу боса бошлади, аммо лаънати чивинлар сира тинчлик бермасди. Кутилмаганда Тхи Но кўйлагини эслади, у кўйлагини боғда қолдирган эди. Тезгина кўйлагини кийди-ю, кўзани тўлдириб олиб жўнаб қолди.

Ой ҳали ботмаган, афтидан, тонг отишига ҳали анча вақт бор эди. Тхи Но яна ухлашга қарор бериб, ўрнига ётди. Аммо шу кечаси бўлган воқеалар унга уйқу бермасди. У кулар, у ёқдан-бу ёққа ағанар эди, ниҳоят уйқуси қочиб кетди.

Ти Фео уйғонганда унинг кулбаси чидаб бўлмас даражада дим бўлиб, ташқаридан қушларнинг сайроғи эшитиларди. Бундан чиқдики, кун ёйилиб кетибди, аммо унинг хафагазак, қоронғи хонасида кундузи ҳам зимистон эди.

Сурункасига ичишдан кейин ҳушёр тортган Ти Фео ўзини бўшашган ва ҳориган сезди. Оғзи бемаза, қўл ва оёқлари бегонадай, дили ғашликдан сиқилар эди. Бош оғриқ қилиш керакдир? Винони ўйласа сесканиб ўқчиғи келарди. Баъзи касаллар овқатдан қўрққандек, у энди винодан қўрқа бошлади. Қушлар нақадар қувнаб чуғурлашяпти-я! Деҳқонлар қаттиқ кулишяпти. Бозорга кетишяпти шекилли. Эшкак овози эшитилляпти — қайиқчи балиқларни тўрга ҳайдаяпти. Нима учун у шу пайтгача ҳеч қанақа товушни пайқамас эди? Эй, худойим! Юрак сиқилляпти-ку!

— Бугун қанча ундирдинг?

— Уч су кам...

— Демак, фойда кўрмабсан-да!

— Савдо қила билиш керак, унда ҳар қайси бўлакдан беш судан ишлаб олишинг мумкин.

— Албаттаку-я, лекин ҳар ҳолда...

Икки хотин ўзаро гаплашиб боришарди, булардан бири Намдиндан газлама сотиб олиб келган бўлса керак. Ти Феонинг дили яна ғаш тортди. У узоқ ўтмишни эслади. У ҳам оила қуришни орзу қилган эди. Ўзи батраклик қилиши, хотини эса бичиш-тикиш ва уй ишига қараши мумкин эди. Кейин бир оз пул тўплаб бир парча ер сотиб олиш ҳам мумкин бўларди.

Ҳозир эса у кексайиб, ёлғиз бўлиб қолганини ўйлаб кетди. Ҳа, унга осон эмас! Аммо нега у шу кўйга тушиб қолди? Айтарлик кекса ҳам эмас. Қирқдан сал ошган...

Аммо энди оила қуриб бўлмайди, вақт ўтган. Ёшликнинг охири, қариликнинг олди бошланди. Уни ҳеч нарса бука олмасди, шу қадар чайир эди. Мана энди касал бўлиб қолди. Демак, ҳаёт унинг тинкасини роса қуритибди. Куз охиридаги ёмғир аралаш совуқ шамол, қиш яқинлашаётганидан хабар берганидек, Ти Фео биринчи марта кексалик ҳақида ўйлади: совуқ, касаллик, ҳаммасидан ҳам кўрқинчлиги ёлғизлик.

Тхи Нонинг кириб келиши унинг хаёлини бўлди. У кириб қолмаганида борми, Ти Фео жуда ҳам эзилиб, йиғлаб юборган бўлармиди? Тхи Но буғи чиқиб турган пиёз шўрвали кувачани саватга солиб кириб қолди. Тхи Но ўша кетганича ухламай, бу дайди одамга раҳми келди: яқинида биронта тирик жон бўлмаса-да, қорни санчиб тиришиб ётиши яхшими? Шу ерда туриб ёрдам бермаса бу бечора ўлиб қолади-ку! Тхи Но бир одамни ўлимдан сақлаб қолаётганини фахр билан эслаб қўйди. У Ти Феони қутқариб қолаётгани учунгина эмас, балки Ти Фео ҳам унга марҳамат қилганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Тхи Нога ўхшаш одамлар бировнинг яхшилигини асти унуттишмайди. Уни ҳозир ёлғиз ташлаб кета олармиди? Агар шундай қилса жуда инсофсизлик бўлади-ку! Ахир, у Ти Фео билан эр-хотиндек бўлишди-я. Бу нарса эсига тушганда ҳам уялар ва шу билан бирга ҳузур қиларди. Бу бебахт аёл ҳам эрга чиқишни орзу қилмаганмиди? Ти Фео билан бўлган яқинлик эҳтимол, унда ўзига ҳам шу вақтгача маълум бўлмаган туйғуларни уйғотиб қўйгандир?

Тхи Но тезроқ Ти Феони кўришга ва тунги воқеани эслатишга шошиларди. Роса кулги бўлади-да. Шунақа ҳаёсиз одамлар ҳам бўлар экан? Тинчгина ўз ҳолингча ўтирсанг, олдингга узала тушиб оладилар, бировни ёрдамга чақирсанг, сен қолиб, ўзлари бақиршга ўтишади. Агар бошқа биров шундай деса, Тхи Нонинг ўзи ҳам ишонмас эди. Вой, ярамас-ей, нимага бақирди-я? Майли! Эрталабки титроқ босгани энди сира эсидан чиқмайди. Ажаб бўлди! Бари бир раҳмим келяпти! Унга ейдиган бирон нарса олиб борсамикин. Ҳар қандай касалга ҳам пиёз шўрва даво бўлади: терлайсану, тузаласан қоласан.

Тхи Но шўрвани келтирганда, Ти Фео ажабланганидан ҳеч нарса деёлмай қолди, кейин кўзи намланганини ҳис этди. Умрида биринчи марта хотин кишининг ғам-

хўрлигини кўриши эди. Илгари ҳеч ким ўз хоҳишича унга ҳеч нарса қилмаган, у ҳамма нарсага дўқ уриш ва куч кўрсатиш орқали эришарди. Бир коса шўрвани ичиб олиб, кўнгли яна гаш тортди.

Тхи Но сездирмай Ти Феони кузатиб турди ва бирдан жилмайгандай бўлди. Бу пайтда у Ти Феода жуда ёқимли бўлиб туюлди. Чиндан ҳам Ти Феода пайдо бўлган ҳис-ҳаяжон Тхи Нони унинг кўзига энди яхшигина қилиб кўрсатарди. Ти Феонинг дилидаги ғашлик ўрнини шодлик эгаллади, айни пайтда ўкинишга ўхшаш бир ҳол бор эдиким, бу табиий эди. Инсон ҳолдан тойганда гуноҳ қилишга кучи етмайди, афсус қилади.

Тхи Но шўрвани иссиғида ичиш кераклигини айтди. Ти Фео унинг гапига қулоқ солиб, косани оғзига олиб борди. Ё худо, ҳиди нақадар ёқимли! Шунақа ноз-неъматлар бор экан-ку дунёда! Ти Фео бир қултум ютди. Мазасини қаранг-а! Нима учун у умрида бирон марта бўлсин пиёз шўрва ичиб кўрмабди-я?

Ҳа, ҳеч ким унга овқат пишириб бермаган. У аёлларнинг ғамхўрлигини сира-сира билмаган. Ти Феонинг эсига маслаҳатчининг учинчи хотини тушди, бу ялмоғиз оёғини уқалашга мажбур қиларди... Унга ўз шахвоний ҳирсини қондириш бўлса бўлгани эди, бўлмаса, Ти Феони севармиди? Йиғит энди йигирма ёшга кирган эди. Йигирма ёшда инсон, албатта тош эмас, аммо баданнинг уйғониши ҳаётда ҳал қилувчи нарса эмас, ундан ташқари, унинг маслаҳатчининг хотини билан алоқаси борлигини сезиб қолишса борми, қишлоқда ҳамма ундан ҳазар қилиши турган гап эди. Ти Фео бу хотин билан яқинлашганда уят-номусдан ерга кирай дерди. Хонимнинг истagini англаган ондаёқ қўрқувдан дар-дар титрар эди. Дегани деган, айгани айтган, бу аёлнинг сўзини қайтариб бўлар эмишми? Барибир, у аёл истagini пайсалга солаверарди. Хонимнинг жони ҳалқумига келарди:

— Вой бефаҳм, бефаросат-е! Ким айтади сени йигирмага кирган деб? Чолсан, чол!

У ҳамон ўзини гўлликка соларди.

— Оёғини уқалатишга чақирган, деб ўйлаяпсанми?— деб ўшқирарди хоним Ти Феода кўзини чақчайтириб, қараб-илгаб.

Ҳа, ўшанда у фақат уялишни биларди. Уни ҳеч қачон бирон аёл севмаган эди. Шунинг учун ҳам Тхи Но келтирган бир коса шўрва унга шу қадар таъсир қилдики,

шунда у ўйлаб туриб ҳамма ҳам душман бўлавермайди-жу, одамлар орасида дўстлар ҳам бўлиши мумкин деб қўйди.

Ти Фео косани бўшатиши билан Тхи Но уни яна тўлдириб берди. Ти Фео қора терга ботиб кетди. У юзидаги терни қўли билан артиб, бурнини тортди ва бир кулиб қўйиб, яна шўрвани ича бошлади. Тхи Но бошини ғамгин чайқаб унга ачишиб қараб турарди. Ти Феонинг болалиги эсига тушиб кетди. Жанжалкаш бошини деворга уриб, пичоқ кўтариб одамларга ташланишинигина биладиган бу одам ўз онасига қилгандек, Тхи Нога ҳам хархаша қилгиси келиб кетди. Бунга ишониш қийин эди. Эҳтимол, қалбининг бирон ерида эзгулик ва яхшилик хислати ҳам яшириниб келгандир? Ёки касаллик уни шу қўйга солди-ми? Заиф одамлар кўпинча раҳмдил бўладилар, чунки шафқатсизлик кўпинча зўравонларга хос хислат. Қани энди ундаги куч!

Касаллик Ти Феони ишдан чиқариб қўйгандан буён, тез-тез ваҳима босар эди. Ўғирлик, зўравонлик қила олмайдиган бўлиб қолса ҳоли нима кечади? Қандай ҳаёт кечирилади? Ахир у жиноят ва қабиҳлик қилишга қобиллиги учунгина ўзини одамлардан устун тутарди-ку. Бир кун келиб, бу ишнинг ҳам поёни чиқиб қолар, унда нима бўлади? Ҳамма сингари батартиб одам бўлишга не есин! Тхи Но унга ёрдам берарди. Улар тинч ва аҳил ҳаёт кечиришарди, шунда ҳеч ким Ти Феони ярамас одам димасди. Ҳалол, виждонли одамлар энди уни яккалаб қўйишмас, ўз ораларига тортишар, уларда ҳамма нарса ҳаққоний ҳал этилади. Ти Фео Тхи Нога ҳаяжон билан боқди. У аввалгидек индамай, кулимсираб турарди. Ти Феонинг кўнгли юмшади.

— Мен билан бирга яшашни истармидинг?— деб сўради у қиздан.

Тхи Но ҳеч нарса демади. Унинг қалин ва қип-қизил бурун катаклари янада кенгайгандек бўлди. Аммо унинг бу ҳолати ҳам Ти Феони жиркантирмади.

— Меникига кўчиб кела қол, икковлон яшаш кўнглили бўлади!— деб қўшимча қилди у эътирозга ўрин қолдирмагандек.

Тхи Но бунга жавобан кўзини чақчайтирди. Ти Фео шарақлаб кулиб юборди. Ҳушёр пайтидаги унинг кулгиси нафрат қўзғамас ва унчалик даҳшатли туюлмас эди. Тхи Нога бу кулги ҳатто ёқиб ҳам қолди.

Пнѣз шўрва Ти Феога шунчалик таъсир қилдики, у ҳатто Тхи Нони чимдилаб ҳам олди, қиз бир ирғиб тушди.

— Кечагини эслаяпсанми, а?

Тхи Но бунга жавобан уни шарақлатиб урди ва хўмрайиб қўйди. Бу Ти Феога жуда ғалати туюлди ва у маза қилиб кулди. Шундай бадбашара-ку, тагин қийшанглашини қаранг! У Тхи Нонинг сонини яна қаттиқ чимдилади. Тхи Но энди чидай олмади, бақирганича Ти Феонинг устига ташланди-да, унинг бўйнидан сиқиб ерга босди. Улар бўсасиз ҳам эпини қилишди: қурғоқчиликда ёрилиб кетган ердек лабдан ёки ошхона тахтасидай эннга ҳам, бўйига ҳам ёрилиб кетган юздан бўса олишининг кимга кераги бор? Ўз ҳиссиётини англатишнинг бошқа кўп усуллари ҳам бор. Бир-бирини чимдилаш ёки гурсиллатиб тушириш ҳам мумкин. Бу жуда осон... Хуллас, улар жуда яхши жуфт бўла олишларига қаноат ҳосил қилдилар.

Тхи Но Ти Феонинг кулбасида беш кеча-кундуз қолиб кетди. Овқат учун пул топишгагина ташқарига чиқиб кирарди, холос. Ти Феонинг винога бўлган нафрати аста сўниб, оз-оздан ича бошлади, бу қисман иқтисод қилиш учун бўлса, асосан янги ҳис аввалги ҳавасини сўндира бошлади. Ахир хотин киши ҳам эркаки маст қилади-да! Аммо олтинчи кунига ўтганда Тхи Но бирданига холаси борлигини ва у худди шу бугун уйига қайтишини эслади. Шундан кейин Тхи Но севги ўз йўли билан, аммо бу масалага холам қандай қарашини аввал билиш керак, деган қарорга келди.

Холаси аввалига жияним ҳазиллашяпти, деб ўйлаб роса кулди. Кейин жуда қўрқиб кетди: Тхи Нонинг қўлидан ҳамма нарса келади. У ана шу қароқчига тегиб, авлод-аждодларига иснод келтириши ҳам ҳеч гап эмас. Холаси шуларни ўйлаб титраб кетди. Эҳтимол, қари қизликда зое ўтган умри учун ўкинаётгандир. Умуман Тхи Нони роса қарғади. Ноилож ўзини тутиб олиб саёқ жиянига жаҳл билан ташланди. Бу қандай беодоблик! Ўттизга кирипти-ю, ҳали ҳам эсини йиғиб олмаса-я! Ўттиздан ошганда ким эр қидиради? Ким? Ана холос! Бунинг устига яна беватан дайдини топмасанг, қишлоқда эркак зоти қуриб кетиптими? Етти иқлимда шунақаси бўлганми ўзи! Бир безори ва жанжалкашга тегасанми, а! Эй худойим! Уят, уят бўлганда ҳам қандоқ-а! Хо-

ласи телбалардек бобиллаб, уни ота-буваларнинг арво-
ҳига солар ва қўлини бигиз қилиб, шангилларди:

— Шу пайтгача эрсиз ўтдишми, бундан кейин ҳам
ўтавер. Топган одамингни қара-я, Ти Феога тегасанми?!

Тхи Нонинг бу гаплардан жаҳли чиқиб кетди. Аммо
холасига гап қайтаришни эп билмади, чунки у катта.
Ундаи кейин эллик ёшга кирган бу аёлнинг эр ҳақида
ўйлаши ақлга ҳам сиғмайдн-да ахир!

Тхи Но нима қиларини билмай, жаҳлидан бўғилди,
у қаҳр-ғазабини кимгадир сочишни ўйлаб, севгилиси-
нинг кулбаси томон югурди. Ти Фео зерикканидан ичпб
ўтирарди. У ҳеч қачон бировни кутиб ўрганмагани учун
ҳам Тхи Нони кеч қолгани учун роса бўралаб сўкарди.
Ахир ўшанинг дастидан яна ича бошлади-да! Ичдимн,
оғзига келганини қайтармай сўкаверарди. Хўш, Тхи Но
нима гуноҳ қила қолипти экан? Нима учун уни сўқяпти?
Умуман олганда сўкишга нима ҳақи бор? Тхи Нонинг ға-
забдан қутуришига сал қолди. У ер депсиниб, ирғишлай
бошлади. Бу Ти Феога жуда ғалати туюлди, у кўнгилчан-
лик билан бош ирғаб кулди: ўҳ-ҳў, яна куляпти-я! Мени
мазах қиялпти! Тхи Но жаҳли чиққанидан ўзини йўқо-
тиб қўйди. У икки қўлини белига тираб олиб, бошини та-
каббуруна кўтарди-да, қалин лабларини чўччайтириб,
ҳозиргина холасидан эшитганларини унинг юзига тўкиб
солди. Ти Фео дастлаб ҳайрон бўлиб қолди, кейин ўзи-
ни тутиб олиб, ҳаммасига тушунди. У бақрайганича ин-
дамай, жим ўтирарди, шу пайт пиёз шўрваннинг ҳиди ди-
моғига урилгандек бўлди... Ниҳоят, Тхи Но жаҳлидан
тушди. Ти Феони боплаганига қаноат ҳосил қилди шекил-
ли, бурун катаклари ғолибона кенгайди. Оёқларини унда-
ли-бундали қўйиб кулбадан чиқди-да, уйга қараб йўл ол-
ди. Ти Фео уни чақирди. Бу қанақаси, келармикин деб
кутиб ўтирадимн энди. Еки яна гапирадиган гапи борми-
кан? Ти Фео унинг орқасидан югурди, ушлаб қолмоқ-
чи бўлди, аммо Тхи Но уни шундай қаттиқ итариб юбор-
дики, гандираклаб бориб йиқилди, ана энди унинг
сўкинишини эшитсангиз. Эски одатини қилди. Бўлак-
бўлак гишт топиб бошини уриб ёрмоқчи бўлди, аммо ўй-
лаб туриб, бу фикридан қайтди, чунки унчалик маст эмас
экан. Бу ерда бақиргандан нима фойда? Яхшиси, тўппа-
тўғри анави фоҳиша Тхи Нонинг ёнига бориш керак. Ик-
ковини, энг аввало анави қари ялмоғиз холасининг таъ-
вирини бераман. Агар уларни ўлдиrolмасам, у ҳолда

халойниқни йиғиб, ўз бошимни ёраман. Бунинг учун эса керагича ичиш, лоақал бир бутилка ичиш керак. Қизиқ, Ти Феонинг сира кайфи ошмай, борган сари кўнгли ғаш тортаверди. Унинг димоғига ҳамма вақт келиб гуради-ган пиёз шўрва исини ҳатто вино ҳам қайтаролмас эди. Ти Фео юзини қўли билан бекитиб, бутун вужуди-ла ўкраб йиғлади. Кейин яна вино ичди. Ниҳоят, шу қадар кўп ичдики, аъзойи бадани карахт бўлиб, қўл-оёқлари ҳатто унга бўйсунмай қўйди.

Ти Фео пичоқни белига қистириб: «Мен у лаънатини тамом қилишим, тамом қилишим керак», деб тўпгиллаганича кулбадан чиқди, аммо у Тхи Нонинг уйигача борадиган ёлғиз оёқ йўлга қайрилмади, унга нимадир халақит берди. Телбалар ва маст одамлар кўпинча қилмоқчи бўлган ишларини унутадилар.

Кун жуда иссиқлигидан Ти Фео йўлда ҳеч кимни учратмади. У кетаверди, кетаверди, йўл-йўлакай сўкиниб бораверди, ҳамон ўша «лаънатини» ўлдирмоқчи. Ти Фео бирдан маслаҳатчи Киеннинг уйи олдидан чиқиб қолди ва унинг уйига олиб борадиган ёлғиз оёқ йўлга кескин бурилди. Маслаҳатчиниқидагиларнинг ҳаммаси далада бўлиб, маслаҳатчининг ёлғиз ўзи эса салқин жойда дам олмоқда эди. У Ти Феонинг овозини эшитиб ниҳоятда ғазабланди.

Эрталабданоқ боши оғриётганидан кайфи йўқроқ эди. Кимнингдир муздек қўли пешонасини босишини истарди. Эҳтимол, кайфининг бу қадар ёмонлигига тўртинчи хотинининг анчадан бери ғойиб бўлиб кетгани сабабдир? Ким билсин, қаерларда тентираб юрганикин? Ҳали жуда ёш бўлса! Қирққа яқинлашган бўлса ҳам чакки эмас. Киеннинг ўзи олтмишдан ошиб кетгандан кейин унинг ёш ва гўзал бўлишининг нима кераги бор! Бу фикр уни жуда қийнар эди Ҳа, хотини аввалгидек ёш, чиройли, енгилтак, гўё йигирмага киргандай. Унга қарашнинг ўзи бир ҳузур албатта, аммо барибир алам қилади. Олдингда бир парча юмшоқ лаҳм гўшт турса-ю, чайнашга тишининг ўтмаса! Шу он Киен унинг ноёб, бир оз қисик кўзларини, ҳамниша маккорона табассум аримайдиган, ажиб бир ҳис қўзғовчи қип-қизил лабларини ва анор юзларини эслади. У хотинининг атрофида ҳамниша уймалашиб юрадиган ўғли тенги санқи йиғитларни кўрарга кўзи йўқ эди. Уларнинг сийқа, ахлоқсиз ҳазилларига, бўлар-бўлмасга хахолайдиган аҳмоқона одатларига то-

қат қилолмасди. Унинг мўътабар шахс эканлигини бир пулга олишмайди улар! Лаънатилар! Қани энди ҳаммасини қамоққа тиксанг!

Ана шунақа чалкаш-чулкаш ўй-хаёллардан кишининг тинкаси қурийди, бунинг устига Ти Феонинг бемаҳал келиб қолшини кўрмайсизми? Яна вино сўраб келганлирда, бўлмаса нимага келарди. Тезроқ йўқолсин, деб беш хао итқитмоқчи бўлди-ю, аммо жим туролмай бақирди:

— Яна судралиб келдингми! Жойингни топ энди, бу ер сенга хазина эмас-ку!

У шу гапларни айта туриб тангани ерга ташлади.

— Ол, бундан кейин қорангни кўрсатма. Ҳалол пул топишга ўрган, деб сенга неча марталаб айтдим!

Ти Фео маслаҳатчига қаҳрини сочиб бақирди:

— Беш хаонг бошингда қолсин, мен пул учун келганим йўқ!

Маслаҳатчи қўрқиб кетиб, анча мулойим оҳангда қўшимча қилди:

— Майли энди, ол, бундан ортиқ пулим йўқ.

— Сенга айтдим-ку, мен пулга келганим йўқ, деб,— деди Ти Фео бошини дадил силкиб.

— Худога шукур! Бу гапни сендан биринчи марта эшитяпман. Сенга нима керак?

— Одам бўлмоқчиман!— деб бақирди Ти Фео.

— Жуда соз,— деди маслаҳатчи ҳиринглаб.— Омадингни берсин! Бутун қишлоқнинг номидан шуни истайман.

— Жиндек кечикдим!— деди Ти Фео бошини бир силкиб.— Энди қандай қилиб одам бўламан? Юзимдаги ямоқларни ким текислайди. Умр ўтди! Билдингми... Энди битта ишим қолди! Биттагина! Бу иш нима эканлигини ҳозир биласан!

Шундай деди-ю, Ти Фео пичоқни олиб маслаҳатчига ташланди. У қўрқиб ўрнидан турди ва бир марта бақира олди, холос. Ти Фео жон-жаҳди билан пичоқни санчиб, товушининг борича бақириб одамларни чақираверди. Аммо қўни-қўшни бу таниш бақирикқа илгаридан ўрганиб қолгани учун унча эътибор беришмади. Ниҳоят, одамлар келишиб Ти Фео билан маслаҳатчини ерда қора қонга беланиб ётганини кўришди. Ти Феонинг кўзи қинидан чиқиб кетган, гўё бир нарса демоқчи бўларди-ю.

оғзини қамраб ололмасди. Бўйнидан эса тирқираб қон оқмоқда эди.

* * *

Қишлоқ аҳолиси уяси бузилган аридай ғувиллашарди. Ҳамманинг оғзида ана шу фавқулодда воқеа ҳақида гап. Баъзилар пинҳоний севиниб ўзаро: «Қодир худо ҳар нарсага ҳозир» дейишса, баъзилар тўппа-тўғри: «Ҳаммага ачинилса ҳам, бу иккисига ачиниб бўлмайди... Ҳеч кимда айб йўқ. Эҳтимол, ўзлари бир-бирларини ўлдиришгандир!» дейишарди. Ҳаммадан ҳам бойлар ўзида йўқ хурсанд эдилар. Улар оқсоқолникига таъзия билдириш учун келсалар ҳам, аслида марҳум маслаҳатчининг ўғлига: «Энди ҳолинг нима кечади»? — демоқчи эдилар. Ҳеч кимдан тап тортмайдиган сержант Тао бозор ўртасида очикдан-очиқ:

— Отаси асфаласофилинга кетди, ўғлини ҳам бирон кимса гумдон қилар энди!— деб юрди.

Ҳамма «бирон кимса» сержантнинг ўзи эканлигига шубҳа қилмасди албатта. Ёшлар секин-секин гаплашишарди.

— Бу қари қонхўрсиз енгилроқ нафас оламиз-ку, энди ҳар ҳолда.

Кексароқ ва тажрибалироқ одамлар эса гумонсираб лабларини тишларди:

— Эски бамбуқ ўрнидан унинг ёш новдалари ўсиб чиқарди. Бири ўлиб, бошқаси қолди. Илгари қандай бўлган бўлса шундайлигича қолаверади.

Тхи Нонинг холаси суюниб:

— Аҳмоқ, бахтингни қара-я! Унинг этагини тутганинда яхши бўлармиди!

Тхи Но кулиб юборди-ю, ҳеч нарса демади.

Бир оздан кейин:

— Кеча протокол ёзишибди. Оқсоқолга бу иш юз ҳафта тушибди, дейишяпти. Ҳам отасидан айрилибди, ҳам пули кетибди.

Тхи Но ичиди: «Қизиқ, Ти Фео қўйдек ювош, беозор бўлиши ҳам мумкин эди-ку ахир», деб ўйларди.

У Ти Фео билан бирга бўлган кунларини эслади, яшинча холасига, кейин ўз қорнига назар ташлади: «Ҳомиладор бўлиб қолган бўлсам-а, унда нима бўлади?»

Шунда у йўл четидаги ташландиқ ғишт хумдону ваҳрона кулбаларни эслади.

КИТОБ АВТОРИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Атоқли Вьетнам ёзувчиси Нам Као (Чан Хиу Чи) 1914 йил 29 октябрда Шимолий Вьетнамнинг Ханам вилоятидаги Дай Хоанг қишлоғида туғилди. Унинг болалик ва ёшлик йиллари шу қишлоқда ўтди ва шу ерда мактабга кирди. Аммо оғир бери-бери¹ касаллиги ва юрак хасталиги туфайли мактабни тугата олмади.

У пайтларда унинг ватани оғир кунларни бошидан кечирар эди, мамлакатда француз империализми ҳукмронлик қиларди. Ерларнинг йирик заминдорлар ва католик черковлари қўлида бўлиши майда деҳқон хўжаликларини хонавайрон қилган эди. Бўлажак ёзувчининг онласи бошига ҳам ана шундай оғир қисмат тушди. Отаси ўғлини узоқ қариндошларидан бирига хизматкор қилиб берди, бу оила 1936 йилда Сайгонга кўчиб кетди. Кўпчилик деҳқонлар ишлаб пул топиш учун бу ерларга келардилар.

Еш Нам Као Сайгонда яшар экан, халқининг ниҳоятда қашшоқ ва эзилганлиги ҳақида ўйларди. У Сайгонда жуда қийналди. Тирикчилик ўтказиш йўлида унинг қилмаган иши қолмади: ҳаммоллик қилди, қора ишни бўлиб ишлади, ҳатто касалхонада бемор боқувчилик ҳам қилди. Нам Као бу даврни кейинчалик ўзининг «Хорворлик» деб аталган автобиографик романида (1944) муфассал тасвирлади.

Ёзувчининг Сайгонга келиши миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши ва барча прогрессив партиялар ҳамда ҳақиқий ватанпарварларни бирлаштирган Демократик фронтнинг барпо қилиниши вақтига тўғри келди. Нам Као аста-секин мамлакатнинг сиёсий ҳаётига жириб борди: Сайгон докерларининг биринчи май намойишига қат-

¹ Гуруччи кўп истеъмол қиладиган мамлакатларда учрайдиган касаллик.

нашади, вьетнам революционерларига берилган амнистияни табриклайди. Бу пайтда у қунт билан ўз устида ишлайди, француз, рус ва хитой классикларининг асарларини кўплаб мутолаа қилади.

Нам Каонинг номи вьетнам адабиётида 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб кўрина бошлайди. Аммо унинг дастлабки асарлари унча етук эмасди.

Нам Као «Эски ёшит хумдон» (1940), кейинчалик асосий қаҳрамон номи билан «Ти Фео» деб юритилган повестини ёзгандан кейин адабиёт оламига танилди. Бу асари билан у Вьетнам қишлоғининг революцияга қалар бўлган аҳволини яхши билган етук реалист ёзувчи сифатида майдонга чиқди. Уша даврда ижтимоий шароит таъйиқи остида кўпгина деҳқонлар ахлоқи бузуқ, уй-жойсиз дайди-ларга, ўғри, каззобларга айланиб кетган эди. Ёзувчининг «Ти Фео» повестида ани шунақа хонадонлардан бири акс эттирилади.

«Ти Фео» повестидаги бу мавзу ёзувчининг бошқа ҳикояларида кейинроқ янада ривожлантирилади, бу ҳикоялар ҳам мазкур тўпلامдан жой олган.

Ёзувчининг дастлабки ижодидаги асосий қаҳрамонлар қашшоқ-лашган зиёлилар, майда хизматчилар, қишлоқ ўқитувчилари ва хонавайрон бўлган деҳқонлардан иборат эди. Автор бу образлар орқали мавжуд муҳитдаги зулм, жаҳолат, нодонлик ва камситишларга бардош беролмасдан эзилаётган абгор оммани кўрсатади. Аммо буларнинг биронтаси мавжуд зулмдан қутулиш йўлини топа олмайди. Улар ё жимгина азоб чекадилар, ё жиноят йўлига ўтадилару, тушкунликка тушиб, ниҳоят жамият «ўпқони» нинг вакилларига айланадилар.

1943 йилда Нам Као иш ахтариб Ханойга келгач, Ҳиндхитой Компартияси билан яқин алоқада бўлган «маданият арбобларининг ватанпарварлик жамияти»га киradi. Нам Као асарлари бу ташкилотдаги илғор фикрлар таъсири остида, ижодининг дастлабки пайтларида етишмаган социал кескинликни кашф этади.

1945 йилда Вьетнамда революция бўлди. Нам Као эски дунёнинг емирилишини ҳаяжонланиб табриклайди. У ўз вилоятида халқ ҳокимияти ўрнатилишига бевосита иштирок этади, шундан кейин у яна Демократик республика пойтахти Ханойга келади, бу ерда у ватанпарварлик жамиятининг ишига ўзига хос ғайрат билан киришади. Нам Као бу даврда кўп сонли мақолаларида, қатор бадий асарларида халқ ҳокимиятидан, революцион ғайратга тўлиб-тошган меҳнаткашлардан бениҳоя қувонганини ёзди. Шу билан бирга у француз империалистлари билан тил бириктириб, Жанубий Вьетнамда сепарат автоном ҳукумат тузмоқчи бўлган халқ хонларини лаънатлайди. («Юзлари қирмиз қизларининг қайғуси».)

Нам Као, ёзувчининг ижодий фаолиятини Қаршилик кўрсатиш урушининг муҳим вазифаларидан ташқарида кўрмас эди. У ўзининг «Адабиёт ва санъат ҳақида баъзи мулоҳазалар» сарлавҳали мақола-сида бундай деб ёзган эди: «Қаршилик кўрсатиш уруши бизнинг дунё-қарашларимизни, идеологиямизни, тил ва турмуш тарихимизни тамо-мила ўзгартиб юборди. Биз энди аввалги одамлар эмасмиз. Бизнинг атрофимиздаги одамлар ҳам тамомила бошқа одамлар бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам ҳозир илгаригидек ёзишимиз мумкин эмас!»

Ёзувчининг революциядан кейин ёзган асарлари орасида маш-хурлари «Кўзлар» ҳикояси (1946) ва ёзувчининг «Чангалзорларда» кундалигидир (1947). Бу унинг «Кну Куок» («Миллий-озодлик») газетасида ишлаган даврдаги жанговар ижодий ҳисоботидир. Бу асарда Қаршилик кўрсатиш урушининг оғир кунлари, мамлакатнинг ташқи дунёдан тамомила ажралиб қолгандаги энг оғир давлари тас-вирланган.

«Кўзлар» ҳикоясининг муваффақияти шундаки, ёзувчи вьетнам зиёлиларининг революциядаги ўрни ва уларнинг Қаршилик кўрсатиш урушига муносабатидек катта ва муҳим масалани ўртага қўяди ва тўғри ҳал қилади. Нам Као янги типдаги ёзувчи — у коммунист ва жангчига, революция бўлишига қарамай, ҳақиқатга ҳамон ўзининг «манманлиги» билан қараб, эски ҳаётдан умидини уза олмайдиган буржуа зиёлисини қарама-қарши қўяди.

Нам Као бу кичкина ҳикояси орқали янги, революцион назария-нинг эски, буржуа назарияси устидан ғалабасини моҳирлик билан талқин қилади.

Нам Каонинг революциядан кейинги асарлари — революцияни, тарихнинг ижодкори ва эски жамиятни қайта қурувчи халқни мадҳ этган ҳаяжонли гимндир. Нам Као революциядан кейинги қишлоқ, озод ватанининг ажойиб, ёрқин келажаги ҳақида катта роман ёзмоқчи эди, аммо бевақт ўлим унинг орзусини рўёбга чиқармади. Талантли ёзувчи, революциянинг толмас солдати Нам Као душман вақтинча босиб олган территорияда партиянинг навбатдаги топширигини ба-жариб туриб, 1951 йил 30 ноябрда хонлар қўлида фожиали ҳалок бўлди.

Т. М Х И Т А Р Я Н

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Нигорон. А. Эминов ва Л. Парнихўжаев таржималари	3
Очкўзлик. А. Эминов таржимаси	11
Бир жуфт чўчка сонн. А. Эминов таржимаси	22
Шампанское. С. Юнусов таржимаси	29
Уқубатли ҳаёт. С. Юнусов таржимаси	35
Кўзлар. Л. Парнихўжаев таржимаси	46

ПОВЕСТЛАР

Момақалдироқ. С. Ҳасанов таржимаси	62
Ти Фео. С. Ҳасанов таржимаси	89
Т. Мхитарян. Автор ҳақида қисқача маълумот. С. Ҳасанов таржимаси	121

На узбекском языке

Нам Као

О Ж И Д А Н И Е

Повести и рассказы

Перевод с издания Издательства художественной литературы

Москва 33

Редактор С. Яўлдошева

Расмлар редактори Э. Валиев

Техн. редактор Л. Ильина

Корректор М. Жўраева

Босмахонага берилди 22/XII-66 й. Босишга рухсат этилди 13/V-67 й. Формати 84×108¹/₁₆. Босма л. 3,875. Шартли босма л. 6,47. Нашр л. 7,72. Тиражи 15000. Рафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 113—66.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг 3-босмахонасида таяёрланган матрицалар Бухоро шаҳридаги „Бухоро ҳақиқати“ босмахонасида 2-қоғозга босилди. 1967 йил. Заказ 3646. Баҳоси 39 т.

